

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»**

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΟΥΤΖΟΥΡΗ

(Α.Μ.:1012201803019)

**Θέμα: «Διεκδικώντας το δικαίωμα της μόρφωσης στην Κατοχή και στον Εμφύλιο:
Οι εκπαιδευτικές προτάσεις της ΠΕΕΑ και το εκπαιδευτικό πλαίσιο της ΕΒΟΠ»**

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2020

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	5

Α΄ Κεφάλαιο

Ένα δειλό βήμα προόδου και πολλά βήματα οπισθοχώρησης και συντηρητισμού	
1.1. Η μεταρρύθμιση του 1929	7
1.2. Ο δρόμος προς τη δικτατορία της 4 ^{ης} Αυγούστου και η ιδεολογία της	10
1.3. Μεταξική ιδεολογία και εκπαίδευση: ο θύτης και το θύμα	12
1.4. Το σχολείο ως εξεταστικό κέντρο	14
1.5. Εθνική Οργάνωση Νεολαίας	16
1.6. Οι σχέσεις της ναζιστικής Γερμανίας με το καθεστώς Μεταξά	18

Β΄ Κεφάλαιο

Κατεχόμενη Ελλάδα

2.1. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος και η γερμανική εισβολή	21
2.2. Η τριπλή κατοχή και οι δωσίλογες κυβερνήσεις	23
2.3. Η κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας.....	25
2.4. Μαύρη αγορά και λιμός.....	27
2.5. Καταναγκαστική εργασία και οικονομικός δωσιλογισμός.....	29

Γ΄ Κεφάλαιο

Αντίσταση για μια Ελεύθερη Ελλάδα

3.1. «Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο»	33
3.2. Η εξέλιξη των λαοκρατικών θεσμών στην «Ελεύθερη Ελλάδα» και ο σχηματισμός της ΠΕΕΑ.....	38
3.3. Οι πρώτες ενδείξεις για έναν Εμφύλιο.....	44

Δ' Κεφάλαιο

Η εκπαίδευση στην «Ελεύθερη Ελλάδα»

4.1. Τα δεινά της εκπαίδευσης στην Κατοχή.....	49
4.2. Οι άνθρωποι πίσω από το «Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας»	50
4.3. «Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας»	56
4.4. Τα Παιδαγωγικά Φροντιστήρια και το Παιδαγωγικό Συνέδριο	59
4.5. Τα αναγνωστικά.....	62

Ε' Κεφάλαιο

Εμφύλιος Πόλεμος

5.1. Γεγονότα – σταθμοί του Εμφυλίου.....	64
5.2. Μετακατοχικές κυβερνήσεις και εκπαίδευση.....	66
5.3. Μετακινήσεις πληθυσμών	69

ΣΤ' Κεφάλαιο

Η εκπαίδευση των ελληνόπουλων στην αναγκαστική υπερορία

6.1. «Παιδομάζωμα» ή παιδοφύλαγμα;	72
6.2. Η ζωή και η εκπαίδευση των παιδιών στις ανατολικές χώρες.....	76
6.3. Ο νέος τύπος ανθρώπου: Έλληνας πατριώτης, κομμουνιστής και διεθνιστής .	80
Επίλογος.....	83
Πηγές και Βιβλιογραφία	85
Παράρτημα.....	90
Περίληψη	101

Πρόλογος

Σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες σε κάθε ιστορική περίοδο το ένστικτο της επιβίωσης και η έμφυτη κοινωνικότητα, που ενυπάρχουν στο ανθρώπινο είδος, οδήγησαν στην αναπαραγωγή και στη μετάδοση της ήδη κατακτημένης γνώσης στις νεότερες γενεές.

Το εκπαιδευτικό σύστημα, που βιώνουμε στις δυτικές κοινωνίες τους πρόσφατους τρεις αιώνες περίπου, είναι ένα θεσμός που εγκαινιάστηκε στους κόλπους της αστικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης. Ένας από τους εκπροσώπους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και πρώιμος ιδεολογικός εκπρόσωπος της αστικής κοινωνίας, ο φιλόσοφος Immanuel Kant, υποστήριξε ότι ο άνθρωπος μπορεί να γίνει άνθρωπος μόνο μέσω της εκπαίδευσης.

Πλέον είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι το σχολείο αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς για την κοινωνικοποίηση των νέων μελών οποιασδήποτε κοινωνίας. Μέσω της μετάδοσης επιλεγμένων γνώσεων σε συγκεκριμένη μορφή της εκάστοτε εθνικής γλώσσας, το σχολείο μεταφέρει αρχές και ηθικές αξίες που είναι οι κοινωνικά κυρίαρχες και διαμορφώνει έτσι τον χαρακτήρα των νέων γενεών, ώστε να ενταχθούν στο πολιτικό και οικονομικό σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας.

Η ελληνική κοινωνία, μέσω της οικογένειας, έχει τοποθετήσει ψηλά στο βάθρο της κοινωνικής καταξίωσης την εκπαίδευση και τη μόρφωση των παιδιών της. Το στοιχείο αυτό του κοινωνικού φαντασιακού έχει ως συνέπεια την άμεση εμπλοκή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στις κρίσεις που βίωσε το πολιτικό σύστημα της χώρας σε όλη τη διάρκεια της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας του. Οι κοινωνικές και πολιτειακές ανατροπές στην Ελλάδα ήταν πάντα άρρηκτα συνδεδεμένες με μια προσπάθεια να βρεθεί εκείνο το εκπαιδευτικό σύστημα που να καλύπτει ουσιαστικά τις ανάγκες του ελληνικού λαού.

Η μόρφωση του ελληνικού λαού ήταν ζητούμενο και κατά τη διάρκεια του πλέον αιμοσταγούς πολέμου που έχει γνωρίσει έως τώρα η ανθρωπότητα, του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Την περίοδο της Κατοχής εκπονήθηκε το «Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας», μια ολοκληρωμένη πρόταση αναδιάρθρωσης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, που - σύμφωνα με τη γνώμη του γράφοντος - πολλά από τα σημεία του θα μπορούσαν να εφαρμοστούν και στη σύγχρονη Ελλάδα. Η εφαρμογή του στην κατεχόμενη Ελλάδα διήρκησε όσο έπνεε στα βουνά ο άνεμος της Αντίστασης και της Ελευθερίας και διακόπηκε με την Απελευθέρωση. Ορισμένες από

τις αρχές του συνέχισαν να εφαρμόζονται στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου και εγκαταστάθηκαν χιλιάδες ελληνόπουλα, πρόσφυγες του Εμφυλίου Πολέμου.

Στο πλαίσιο της δια βίου μάθησης, όντας μεταπτυχιακός φοιτητής στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες θεωρήσεις και πρακτικές» του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, καλούμαι να εκπονήσω τη διατριβή μου. Κατά τη διάρκεια των δύο αυτών χρόνων η βοήθεια που έλαβα από ορισμένους ανθρώπους ήταν πολύτιμη. Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό της Λαϊκής Βιβλιοθήκης Καλαμάτας, το προσωπικό της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Καλαμάτας και το προσωπικό του παραρτήματος Καλαμάτας της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για τη βοήθεια που πάντα πρόθυμα παρείχαν, όταν βρισκόμουν στους χώρους της εκάστοτε βιβλιοθήκης και να τους συγχαρώ για τον επαγγελματισμό τους. Έπειτα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Γιώργο Πουλόπουλο και την οικογένεια του εκλιπόντος Πασαγιώτη Ιωάννη που μου εμπιστεύτηκαν βιβλία, σχετικά με το θέμα της εργασίας, από την προσωπική τους βιβλιοθήκη. Οφείλω να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στη γραμματέα του τμήματος, Ευαγγελία Κορεντζέλου, για την υποστήριξη και τη βοήθειά της. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στον επιβλέποντα καθηγητή Θανάση Χρήστου· η επιστημονική ματιά του άνοιξε νέους ορίζοντες στη δική μου θεώρηση της Ιστορίας. Θεωρώ πως η θετική του ενέργεια και η φιλική προσέγγισή του απέναντι στους φοιτητές και στις φοιτήτριες, θα έπρεπε να είναι παράδειγμα για όλους τους πανεπιστημιακούς καθηγητές. Τέλος θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη, τον σεβασμό και την αγάπη στη σύντροφο της ζωής μου, Γωγούλα Δικαίου, και στο παιδί μας, τον Διονύση Μουτζούρη – Δικαίο. Τους ευχαριστώ για την έμπρακτη βοήθεια και την ψυχολογική υποστήριξη που μου παρείχαν αυτά τα δύο χρόνια.

Η διατριβή αυτή αφιερώνεται σε μια από τις μαθήτριες της φωτογραφίας του εξώφυλλου, τη Μαριάνθη Κισσαμιτάκη, τον άνθρωπο που με γέννησε και μόχθησε για να γίνω – όπως έλεγε η ίδια – ένας άνθρωπος με αυτοσεβασμό.

Είναι σαφές ότι οποιαδήποτε λάθη ή παραλείψεις στην παρούσα εργασία βαρύνουν αποκλειστικά και μόνο τον γράφοντα.

Εισαγωγή

Η παρούσα διατριβή επικεντρώνεται στη μελέτη των αντιλήψεων και των θέσεων της ελληνικής αριστεράς για την εκπαίδευση του ελληνικού λαού και τις πρακτικές εφαρμογές αυτών κατά τις περιόδους 1944-1945 και 1948-1956. Αρχικά γίνεται ανάλυση των εκπαιδευτικών δράσεων, στις οποίες προέβησαν οι αριστεροί παιδαγωγοί κατά τη διάρκεια της Κατοχής στις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ), του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ) και της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), της λεγόμενης «*Κυβέρνησης του Βουνού*». Έπειτα αναλύεται το εκπαιδευτικό πλαίσιο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που συγκρότησε η Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί (ΕΒΟΠ) για να μορφωθούν τα παιδιά που βρέθηκαν στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου. Η έρευνα για τα παραπάνω βασίστηκε στη μελέτη βιβλίων και αρχειακών πηγών που αφορούν τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Αιτίες και αφορμές της ενασχόλησής μου με το συγκεκριμένο θέμα είναι η επαγγελματική μου ιδιότητα ως εκπαιδευτικός πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και η ανάγκη εμπλουτισμού των ιστορικών γνώσεών μου για τη συγκεκριμένη περίοδο.

Η μελέτη ενός εκπαιδευτικού συστήματος δε είναι ολοκληρωμένη εάν δεν λαμβάνονται υπ' όψιν οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και δε γίνει παράλληλη συγκριτική μελέτη με τα εκπαιδευτικά συστήματα προηγούμενων και επόμενων ετών.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και αναλύεται το εκπαιδευτικό σύστημα της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου του Ιωάννη Μεταξά.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της κατεχόμενης, από τις δυνάμεις του Άξονα, Ελλάδας.

Το τρίτο κεφάλαιο αφορά την Εθνική Αντίσταση, το ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ, τους λαϊκούς θεσμούς που αναπτύχθηκαν στην Ελεύθερη Ελλάδα, την ίδρυση της ΠΕΕΑ και τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά την ίδρυσή της (Συνέδριο Λιβάνου, Συμφωνία της Καζέρτας).

Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά τις προσωπικότητες που συνέλαβαν την ιδέα του σχεδίου για την εκπαίδευση και τη μόρφωση του ελληνικού λαού και ανέλαβαν

να την πραγματώσουν. Επίσης αναλύονται οι δράσεις τους, όπως τα παιδαγωγικά φροντιστήρια, τα παιδαγωγικά συνέδρια και η συγγραφή αναγνωστικών.

Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στα γεγονότα της Απελευθέρωσης, των Δεκεμβριανών και των πρώτων χρόνων του Εμφυλίου. Στο κεφάλαιο αυτό αναλύονται οι διαμάχες στην πολιτική και κοινωνική κόνιστρα αναφορικά με το εκπαιδευτικό σύστημα των μετακατοχικών κυβερνήσεων (1944-1946).

Το έκτο και τελευταίο κεφάλαιο πραγματεύεται την αποστολή των παιδιών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου και την εκπαίδευσή τους στις χώρες υποδοχής.

Α' Κεφάλαιο

Ένα δειλό βήμα προόδου και πολλά βήματα οπισθοχώρησης και συντηρητισμού

1.1. Η μεταρρύθμιση του 1929

Η περίοδος 1920-1928 δύναται να χαρακτηριστεί ως μια από τις πλέον ασταθής του ελληνικού κράτους, αφού στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα εναλλάχθηκαν πάνω από τριάντα κυβερνήσεις. Αυτή η πολιτική και κοινωνική αστάθεια επηρέασε και την εκπαίδευση. Στην προαναφερθείσα χρονική περίοδο θήτευσαν στο Υπουργείο Παιδείας 25 υπουργοί, ο καθένας από τους οποίους κατάργησε το νομοθετικό έργο του προκατόχου του, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί χάος στον τομέα της εκπαίδευσης¹. Την ίδια στιγμή, ο μέσος όρος του ποσοστού των αναλφάβητων άγγιζε το 53% του γενικού πληθυσμού, με χαμηλότερο ποσοστό το 41% στην περιοχή της Στερεάς Ελλάδας και με υψηλότερο ποσοστό το 73% στη Θράκη².

Μετά την πτώση της κυβέρνησης Ζαΐμη, ο Βενιζέλος τέθηκε επικεφαλής νέας κυβέρνησης, η οποία πήρε το χρίσμα από τον ελληνικό λαό, ύστερα από την επικράτηση του κόμματος των Φιλελευθέρων στις βουλευτικές εκλογές του Αυγούστου του 1928. Ο Κρητικός πολιτικός παρέμεινε πρωθυπουργός έως τον Μάιο του 1932. Στην τετραετία αυτή ο Βενιζέλος εφάρμοσε ένα αρκετά φιλόδοξο πρόγραμμα ανασυγκρότησης της εσωτερικής οργάνωσης της χώρας, που επηρέασε κάθε τομέα του δημόσιου βίου. Οι μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν δεν είχαν προηγούμενο, αν και εν τέλει προέκυψαν ανυπέβλητες δυσκολίες λόγω του οικονομικού κραχ του 1929³.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 έβαλε σε τάξη το χάος των προηγούμενων ετών. Με το νομοσχέδιο του 1929 επί υπουργίας Κ. Γόντικα και το νομοσχέδιο του 1930 επί υπουργίας Γ. Παπανδρέου θεσμοθετήθηκε η μικτή υποχρεωτική φοίτηση στο εξαετές Δημοτικό σχολείο, καταργήθηκαν τα «Ελληνικά Σχολεία», ενώ τα σχολεία της εξάχρονης μέσης εκπαίδευσης χωρίστηκαν σε «Γενικό Γυμνάσιο» και «Πρακτικό Λύκειο». Επίσης ιδρύθηκαν κατώτερες και μέσες

¹ Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Αθήνα 1986, σ. 271-272

² Χ. Κάτσικας – Κ. Ν. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*, Αθήνα 2007, σ. 147

³ Κ. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2013, σ. 595-596 & σ. 626

επαγγελματικές σχολές και το «*Ανώτερο Παρθεναγωγείο*», όπου μπορούσαν να φοιτήσουν τα παιδιά που αποφοιτούσαν από το δημοτικό, χωρίς να δώσουν εισαγωγικές εξετάσεις. Καθιερώθηκε η διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας σε όλες τις τάξεις του δημοτικού· στις τελευταίες δύο τάξεις καθιερώθηκε η παράλληλη διδασκαλία της δημοτικής και της καθαρεύουσας⁴. Η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στη σύναψη δανείου με σουηδική εταιρεία για την ανέγερση σχολικών κτιρίων, ύψους ενός εκατομμυρίου στερλινών με διάρκεια αποπληρωμής τα 24 χρόνια⁵.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου μέσω της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είχε ως σκοπό τη μελλοντική ιδεολογική ενσωμάτωση και την κοινωνικοποίηση των παιδιών στην αστική κοινωνία, που διαμορφωνόταν εκείνο τον καιρό με σταθερά και αργά βήματα. Παράλληλα βασικός στόχος της μεταρρύθμισης του 1929 ήταν η μελλοντική ενσωμάτωση των παιδιών στην αγορά εργασίας. Στις «*Εισηγητικές Εκθέσεις*» των νομοσχεδίων δηλώνεται έντονα η ανάγκη προσαρμογής του σχολείου στις οικονομικές ανάγκες της χώρας. Ο εισηγητής των νομοσχεδίων της μεταρρύθμισης του 1929 Γ. Παπανδρέου, κατά την αγόρευσή του στη Βουλή, δήλωσε: «*Προορισμός της εκπαίδευσως, ως γνωστόν είναι, να διαμορφώσει ανθρώπους πολίτας και επαγγελματίας...*»⁶.

Η μεταρρύθμιση του 1929 παρείχε και μια ελάχιστη δόση αυτονομίας της σχολικής μονάδας, όσον αφορά το εξατάξιο Γυμνάσιο. Στο ωρολόγιο πρόγραμμα του 1931 δινόταν η δυνατότητα διδασκαλίας των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων σε μετάφραση, προβλέπονταν απογεύματα ελεύθερης εργασίας, καθιερώθηκαν μαθήματα ειδικής επίδοσης με βάση την κλίση των παιδιών, επιτράπηκε η χρήση βοηθητικών βιβλίων και δόθηκε η δυνατότητα στο σύλλογο διδασκόντων να αναδιαμορφώνει το ωρολόγιο πρόγραμμα⁷.

Όλες οι παραπάνω καινοτόμες - για την εποχή τους - παρεμβάσεις στον τομέα της εκπαίδευσης, έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με την πραγματικότητα, κοινωνική και οικονομική. Μέσα στο ίδιο το πρόγραμμα της μεταρρύθμισης υπήρχαν στοιχεία που εμπόδιζαν την ουσιαστική και ποιοτική αναβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος. Παράλληλα το υπόλοιπο νομοθετικό έργο της κυβέρνησης Βενιζέλου

⁴ Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *ό. π.*, σ. 272, Χ. Κάτσικας – Κ. Ν. Θεριανός, *ό. π.*, σ. 148-149

⁵ Ε. Δ. Σκληράκη, *Τα δάνεια της Εξάρτησης και της Χρεοκοπίας 1824-1940*, Αθήνα 2015, σ. 163

⁶ Σ. Μπουζάκης, «Μεταρρυθμιστικά επεισόδια στη Γενική και Τεχνική – Επαγγελματική Εκπαίδευση κατά την πρώτη (1910-1920) και τη δεύτερη (1928-1932) Βενιζελική περίοδο», στο: *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις* (Επιμ. Σ. Μπουζάκης), Αθήνα 2011, τ. 2, σ. 176-177

⁷ Σ. Μπουζάκης, *ό. π.*, σ. 176

ενίσχυε τη λειτουργία του σχολείου ως κρατικού ιδεολογικού μηχανισμού. Η μέριμνα για την προσχολική αγωγή ήταν ανύπαρκτη, οι τάξεις ήταν πολυπληθείς και υπήρχαν εξατάξια σχολεία με υπέρογκο αριθμό παιδιών. Ελάχιστες κρατικές πιστώσεις δίνονταν για τις κατώτερες και μέσες επαγγελματικές σχολές, γεγονός που είχε ως συνέπεια αρχικά την υποβάθμισή τους και έπειτα την ανάληψη της χρηματοδότησής τους από τις κοινότητες και τις επιχειρήσεις. Η κινητικότητα στην επόμενη βαθμίδα εκπαίδευσης είχε πτωτική πορεία, αφού θεσμοθετήθηκαν οι εισαγωγικές εξετάσεις: όσα παιδιά επέλεγαν τις επαγγελματικές σχολές δεν είχαν το δικαίωμα να δώσουν εξετάσεις για το Πανεπιστήμιο⁸.

Αν και είχε εξαγγελθεί ότι ο κλασικός προσανατολισμός της Μέσης Εκπαίδευσης θα άλλαζε, μέσω της κατάργησης των «*Ελληνικών Σχολείων*», στο ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων του Γυμνασίου κυριάρχησαν τα μαθήματα της θεωρητικής κατεύθυνσης. Χαρακτηριστικά, το μάθημα των αρχαίων ελληνικών διδασκόταν οκτώ ώρες την εβδομάδα στις δύο πρώτες τάξεις και εννέα ώρες στις επόμενες τέσσερις. Επίσης στην ΣΤ΄ Γυμνασίου από τις συνολικά τριάντα ώρες μαθημάτων την εβδομάδα, οι είκοσι τέσσερις αφορούσαν μαθήματα θεωρητικής κατεύθυνσης. Ο Βενιζέλος δήλωσε σε μια ομιλία του στη νεολαία Φιλελευθέρων ότι: «*Η κλασική παιδεία είναι δια τους ολίγους, τους εκλεκτούς, οι οποίοι θα αποτελέσουν την ηγεσίαν του αύριον*»⁹.

Για την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο καθιερώθηκε ο κλειστός αριθμός εισακτέων, ενώ απαραίτητη ήταν η καλή χρήση της καθαρεύουσας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να προετοιμάζονται τα παιδιά για την εισαγωγή τους στο Πανεπιστήμιο από τις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού: το φαινόμενο της ελληνικής εκπαίδευσης, κατά το οποίο οι απαιτήσεις της επόμενης βαθμίδας επηρεάζουν την προηγούμενη, έχει ως αφετηρία τις εισαγωγικές εξετάσεις από βαθμίδα σε βαθμίδα, που καθιερώθηκαν με τη μεταρρύθμιση του 1929. Σύμφωνα με στοιχεία της εποχής, η πανεπιστημιακή εκπαίδευση ήταν προνόμιο για ελάχιστους, αφού τη δεκαετία 1925-1935 αποφοίτησαν από ιδρύματα Ανώτατης Εκπαίδευσης μόνο το 0,13% επί των εγγραφέντων στο Δημοτικό¹⁰.

Με τον νόμο 4229/1929, το λεγόμενο «*Ιδιώνυμο*», ποινικοποιήθηκε η διάδοση των ιδεών του κομμουνισμού. Ειδικά για τους εκπαιδευτικούς προβλεπόταν

⁸ Χ. Κάτσικας – Κ. Ν. Θεριανός, *ό. π.*, σ. 149

⁹ Χ. Κάτσικας – Κ. Ν. Θεριανός, *ό. π.*, σ. 150, Σ. Μπουζάκης, *ό. π.*, σ. 177-178

¹⁰ Χ. Κάτσικας – Κ. Ν. Θεριανός, *ό. π.*, σ. 153 & 164, Σ. Μπουζάκης, *ό. π.*, σ. 179

ότι «...εφόσον προπαγανδίζουν κομμουνιστικές ιδέες απολύονται οριστικά από την υπηρεσία τους με απόφαση του οικείου πειθαρχικού συμβουλίου...». Οι επιθεωρητές της εποχής επέδειξαν τέτοιο υπερβάλλοντα ζήλο στην ανεύρεση και την τιμωρία των κομμουνιστών δασκάλων, που ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου τόνισε σε μια επιστολή του προς το «*Διδασκαλικόν Βήμα*» ότι γραμμή του Υπουργείου ήταν όντως η αμείλικτη δίωξη και απόλυση των κομμουνιστών δασκάλων, αλλά αυτές έπρεπε να γίνονται με προσοχή, ώστε να μην υπάρξουν αθώα θύματα¹¹.

Για την εξυπηρέτηση του δανείου με σκοπό την ανέγερση των σχολικών κτιρίων δεσμεύτηκαν τα εκπαιδευτικά τέλη για τα επόμενα χρόνια. Όταν εξαντλήθηκαν τα χρήματα του δανείου, δεν είχε ξεκινήσει η ανέγερση 145 διδακτηρίων, 1.200 διδακτήρια έμειναν ημιτελή, ενώ και οι δήμοι και οι κοινότητες είχαν πάψει προ πολλού να συνεισφέρουν οικονομικά στην ανέγερση των σχολείων¹².

Στη μεταρρύθμιση του 1929 ασκήθηκε κριτική και από συντηρητικούς και από προοδευτικούς κύκλους, με διαφορετική ιδεολογική αφετηρία. Η κορωνίδα του συντηρητισμού εκείνης της εποχής, η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, κατέκρινε την κυβέρνηση ότι προχώρησε σε μεταρρυθμίσεις χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των λειτουργών της εκπαίδευσης, δηλαδή των καθηγητών της. Από την άλλη μεριά, ο Δημήτρης Γληνός σε μια σειρά άρθρων του στην εφημερίδα «*Ακρόπολις*» δήλωσε πως η κυβέρνηση Βενιζέλου ενέπαιζε τον λαό, αφού δε δινόταν καμία προσοχή στην εκπαίδευση του εργάτη και του αγρότη και τα Δημοτικά σχολεία δεν ήταν επαρκώς επανδρωμένα με εκπαιδευτικούς¹³.

Η μεταρρύθμιση του 1929 άρχισε να αποδομείται το Μάιο του 1932, αμέσως μετά την πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου και δέχτηκε το συντριπτικό πλήγμα από τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου.

1.2. Ο δρόμος προς τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου και η ιδεολογία της

Το βενιζελικό κίνημα του 1935 εναντίον της κυβέρνησης του Π. Τσαλδάρη είχε αρνητική έκβαση. Οι βενιζελικοί, που στόχευαν να αποτρέψουν την επάνοδο του βασιλιά Γεωργίου Β΄ στον ελληνικό θρόνο, απείχαν από την εκλογική διαδικασία του Ιουνίου του 1935, με αποτέλεσμα το Λαϊκό Κόμμα να εξασφαλίσει συντριπτική πλειοψηφία στη Βουλή. Λίγους μήνες αργότερα ο Τσαλδάρης αναγκάστηκε να

¹¹ Χ. Κάτσικας – Κ. Ν. Θεριανός, *ό. π.*, σ. 159-160

¹² Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *ό. π.*, σ. 280

¹³ Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *ό. π.*, σ. 278-280

παραιτηθεί από την πρωθυπουργία, ύστερα από τις πιέσεις των βασιλόφρονων αξιωματικών. Αντικαταστάθηκε από τον στρατηγό Κονδύλη, ο οποίος κατήγγησε την αβασίλευτη δημοκρατία, διεξήγαγε δημοψήφισμα τον Νοέμβριο του 1935, με το αποτέλεσμα του οποίου αποκαταστάθηκε η μοναρχία¹⁴.

Τα αποτελέσματα των εκλογών του Ιανουαρίου του 1936 δεν ανέδειξαν αυτοδύναμη κυβέρνηση. Το Λαϊκό Κόμμα εξασφάλισε 143 έδρες, οι Φιλελεύθεροι 141 έδρες και το ΚΚΕ, έχοντας 15 έδρες, αναδείχθηκε σε ρυθμιστή της πολιτικής ζωής της χώρας, γεγονός που ήταν αδιανόητο για τον υπουργό Στρατιωτικών Παπάγο. Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ τον αντικατέστησε με τον Ιωάννη Μεταξά. Έπειτα από λίγο καιρό ο επικεφαλής της υπηρεσιακής κυβέρνησης Κ. Δεμερτζής απεβίωσε αιφνιδιαστικά και ο Μεταξάς διορίστηκε πρωθυπουργός¹⁵.

Το ελέω βασιλιά απολυταρχικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου 1936 είχε ως σκοπό να δημιουργήσει ένα «*Νέον Κράτος*» που θα βασιζόταν στις υπέρτατες αξίες που είχαν αφανισθεί. Ο Μεταξάς υιοθέτησε πολλές πρακτικές του φασισμού και του ναζισμού για να δημιουργήσει τον Γ΄ Ελληνικό Πολιτισμό· τον συγκεντρωτισμό των κρατικών εξουσιών, τη δημιουργία ενός ελεγχόμενου και ογκώδους κινήματος νεολαίας, την καταστολή της πολιτικής ζωής και της ελεύθερης πολιτικής έκφρασης, την προπαγάνδα μέσω του ελέγχου των μέσων μαζικής ενημέρωσης και την αυστηρή λογοκρισία¹⁶.

Όσον αφορά την εκπαίδευση, ο Μεταξάς στο πρώτο διάγγελμά του, ανέφερε ότι ο κομμουνισμός «*εισεχωρεί από καιρού εις την εκπαίδευσιν, διαφθειρών μέγα μέρος του εκπαιδευτικού σώματος... επιδρών ούτως ολεθριώτατα επί της νεολαίας τους Έθνους, την οποίαν επιζητεί να παρασύρη εις αντιπατριωτικήν λήθην των ωραιών ελληνικών παραδόσεων, υποσκάπτων ούτω και αυτήν την ελπίδαν καλύτερου μέλλοντος της ελληνικής φυλής...*»¹⁷.

Από τα βέλη του καθεστώτος δεν ξέφυγε ούτε η μεταρρύθμιση του 1929. Στην εγκύκλιο της 17^{ης} Οκτωβρίου 1936, με την έναρξη του σχολικού έτους, ο υπουργός Παιδείας της δικτατορίας, Κ. Γεωργακόπουλος, χαρακτήρισε τη μεταρρύθμιση ως αποσυνθετική προσπάθεια υπονόμησης της θρησκείας, της πατρίδας και της οικογένειας και τους μεταρρυθμιστές ως εμφορούμενους από ιδέες

¹⁴ Θ. Μ. Βερέμης – Ι. Σ. Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα. Μια Ιστορία από το 1821*, Αθήνα 2018, σ. 216-217

¹⁵ Θ. Μ. Βερέμης – Ι. Σ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 217-218

¹⁶ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2006, σ. 11-12

¹⁷ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. (Τεκμήρια ιστορίας) 1895-1967*, Αθήνα 1998, τ. 2, σ. 183-184

που διετύπωσαν έκφυλα πνεύματα. Τέλος σχολίασε ότι το κύμα της αγραμματοσύνης είχε αυξηθεί, το ίδιο και τα κρούσματα ανηθικότητας και ότι το σχολείο είχε μετατραπεί σε μέσο προπαρασκευής της κομμουνιστικής επιβολής¹⁸.

1.3. Μεταξική ιδεολογία και εκπαίδευση: ο θύτης και το θύμα

Το ιδεολογικό αποτύπωμα της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου στην εκπαίδευση, δεν θα μπορούσε να βρει καλύτερο εκφραστή από τον ίδιο τον Ιωάννη Μεταξά. Ο δικτάτορας ανέλαβε το υπουργείο Παιδείας τον Νοέμβριο του 1938. Ξεκίνησε τις δηλώσεις του με το σχόλιο ότι πλέον -λόγω ηλικίας- ο χαρακτήρας του έχει διαμορφωθεί και δεν μπορεί να αλλάξει. Έπειτα ανέφερε ότι δίνει το δικαίωμα σε οποιονδήποτε να συζητήσει μαζί του, όταν πρόκειται να ληφθεί μια απόφαση. Συνέχισε λέγοντας ότι όταν ληφθεί η απόφαση, τότε είναι οριστική και δεν υπάρχει περίπτωση να υπαναχωρήσει. Προειδοποίησε ότι δεν υπήρχε κανείς που θα τον εμπόδιζε να εφαρμόσει την απόφασή του. Χαρακτηριστικά τόνισε: «...άμα όμως η απόφασις εκδηλωθή δια μιας διαταγής, δια διατάγματος ή νόμου, τότε ουδεμία αντίστασις επιτρέπεται πλέον. Διότι αντίστασιν δεν εννοώ μονάχα εκείνην την οποίαν φυσικά κανείς δεν μπορεί να φέρη, δηλαδή από απόψεως τυπικής, αλλά και εσωτερικής, δηλαδή την έλλειψιν ιεραρχίας και υποταγής εν διανοία. Δι' αυτό σας παρακαλώ...να μη ευρεθώ εις δύσκολον θέσιν. Δεν επιτρέπω από κανένα...καμίαν υπόκωφον αντίστασιν εις τας θελήσεις μου...»¹⁹.

Αυτή η στρατιωτική αντίληψη για την Παιδεία είχε αποτυπωθεί πρώτη φορά με τον Αναγκαστικό Νόμο (Α.Ν) 2180 του 1937. Ο Μεταξάς τοποθέτησε στρατιωτικούς σε καίριες θέσεις στο υπουργείο Παιδείας, τους ανέθεσε την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και το επιστημονικό προσωπικό μεταβλήθηκε σε γραφειοκρατικό όργανο της υπηρεσίας. Ίδρυσε ένα Ανώτερο Εποπτικό Συμβούλιο σε κάθε νομό, στο οποίο προέδρευε ένας αξιωματικός του Στρατού. Ίδρυσε τον θεσμό του Γενικού Επιθεωρητή της Δημοτικής Εκπαίδευσης και προέβη σε απευθείας διορισμούς έμπιστων του ατόμων²⁰. Η αξιοποίηση στρατιωτικών στην εκπαίδευση πραγματοποιήθηκε και στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες. Με Αναγκαστικό Νόμο του 1937 εισήχθησαν τα μαθήματα που αφορούσαν την «Εθνική Οργάνωση Νεολαίας» (ΕΟΝ) και τις διδακτικές ασκήσεις στρατιωτικής εκπαίδευσης για τους φοιτητές. Τα

¹⁸ Α. Δημαράς, ό. π., σ. 184

¹⁹ Α. Δημαράς, ό. π., σ. 189

²⁰ Κ. Καλαντζής, *Η παιδεία εν Ελλάδι 1935-1951*, Αθήνα 2002, σ. 93-94

μαθήματα αυτά διδάσκονταν από αξιωματικούς του Στρατού, ενώ στους πτυχιούχους των Παιδαγωγικών Ακαδημιών απονεμόταν και στρατιωτικός βαθμός²¹.

Ο θεωρητικός εκπρόσωπος των αντιλήψεων του καθεστώτος για τον τομέα της Παιδείας ήταν ο Βασίλειος Α. Τσίριμπας, παιδαγωγός με σπουδές στην Γερμανία. Θαυμαστής των απολυταρχικών καθεστώτων της ναζιστικής Γερμανίας και της φασιστικής Ιταλίας, πρέσβευε ότι η τυφλή υπακοή στους νόμους του κράτους είναι αρετή και ότι ο ελληνικός λαός όφειλε να μοιάσει στον γερμανικό λαό. Διακήρυττε ότι σκοπός της αγωγής των παιδιών ήταν η καλλιέργεια του εθνικιστικού πνεύματος και είχε μυστικιστική αντίληψη για τις λαϊκές αξίες, τα ήθη και τα έθιμα. Προέκρινε την πρωτοκαθεδρία των πρακτικών γνώσεων, έτσι ώστε οι άνδρες να γίνουν γεωργοί και τεχνίτες και οι γυναίκες νοικοκυρές και μητέρες.²²

Το καθεστώς Μεταξά ίδρυσε το 1937 τον Οργανισμό Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (ΟΕΣΒ), ο οποίος είχε ως σκοπό την έκδοση και τη διάθεση διδακτικών βιβλίων σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης²³. Δεν άργησε να φανεί ο απώτερος σκοπός της ίδρυσης του Οργανισμού· η προπαγάνδα υπέρ του καθεστώτος. Στο αναγνωστικό της Δ΄ τάξης του Δημοτικού ο Μεταξάς χαρακτηριζόταν ως «Μάγος» που έκανε θαύματα, αφού φρόντισε για την ευτυχία του λαού, αναδιοργάνωσε τον στρατό και πάνω από όλα έδειξε την αγάπη του προς τα παιδιά, ενώνοντάς τα σε ένα σώμα, την ΕΟΝ²⁴. Πριν από την ίδρυση του ΟΕΣΒ, η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου είχε απαγορεύσει την έκδοση και την κυκλοφορία βιβλίων που θεωρούσε «ανθελληνικά», δηλαδή εκείνα που είχαν - σύμφωνα με το καθεστώς - ανατρεπτικό περιεχόμενο. Στις 16 Αυγούστου 1936 παραδόθηκαν στην πυρά βιβλία ξένων και Ελλήνων λογοτεχνών. Στις 5 Νοεμβρίου 1938, με διαταγή του υφυπουργού Δημόσιας Ασφάλειας Μανιαδάκη, απαγορεύτηκε η κυκλοφορία 445 βιβλίων και τα έργα πολλών αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων λογοκρίθηκαν²⁵.

Οι εκπαιδευτικοί και οι παιδαγωγοί που εναντιώθηκαν στον Μεταξά είτε απολύθηκαν (Α.Ν 120/1936) είτε στάλθηκαν στην εξορία (Δημήτρης Γληνός) είτε παραιτήθηκαν (Αλέξανδρος Δελμούζος). Το καθεστώς διέλυσε τις συνδικαλιστικές οργανώσεις των εκπαιδευτικών. Παράλληλα γίνονταν διώξεις των αντιφρονούντων εκπαιδευτικών, ενώ την ίδια στιγμή 2.000 εκπαιδευτικοί παρέμεναν άνεργοι και η

²¹ Κ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 74

²² Κ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 61 & σ. 63-64

²³ Α. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 185-186

²⁴ Κ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 61

²⁵ Μ. Πετράκη, *ό. π.*, σ. 71-72

δικτατορία διέθετε ένα ελάχιστο ποσοστό από τον προϋπολογισμό για τις δαπάνες της Παιδείας²⁶.

Θα περίμενε κανείς ότι ο Μεταξάς θα ήταν συντηρητικός όσον αφορά το γλωσσικό ζήτημα, που απασχολούσε ήδη πολλά χρόνια την ελληνική κοινωνία. Οι συντηρητικές ελίτ υπερασπίζονταν την καθαρεύουσα και οι λεγόμενοι «προοδευτικοί» τη χρήση της δημοτικής. Σε συνέντευξή του προς τον Κωστή Μπαστιά (Σεπτέμβριος 1936), ο Μεταξάς τάχθηκε υπέρ της δημοτικής, αφού, όπως υποστήριξε, η κυβέρνηση της 4^{ης} Αυγούστου δεν θα μπορούσε να είναι εχθρική απέναντι στη γλώσσα που γράφτηκε ο Εθνικός Ύμνος²⁷. «*Το ατύχημα είναι ότι η άρχουσα τάξις μέχρι σήμερα ηθέλησε να συγχέει τον δημοτικισμό που είναι κίνημα καθαρώς εθνικόν, με τον κομμουνισμόν. Αυτή η σύγχυσις δεν επιτρέπεται πλέον, διότι δεν ωφελεί παρά μόνον τους κομμουνιστάς*»· αυτή η δήλωσή του, μέρος της συνέντευξης προς τον Μπαστιά, δείχνει ότι ο δικτάτορας επιθυμούσε να προσεταιριστεί μέρος των διανοούμενων της γενιάς του 1930²⁸.

Ο Καλαντζής υποστηρίζει ευθέως ότι ο Μεταξάς ήθελε να χρησιμοποιήσει τη δημοτική ως προπαγανδιστικό μέσο²⁹. Είναι γεγονός ότι πολλοί λογοτέχνες και παιδαγωγοί της εποχής, που ήταν δημοτικιστές, συνεργάστηκαν με το καθεστώς Μεταξά και έγραψαν υμνητικά κείμενα για τον δικτάτορα³⁰.

1.4. Το σχολείο ως εξεταστικό κέντρο

Το νομοθετικό έργο της δικτατορίας Μεταξά, που αφορά την εκπαίδευση, αποτυπώθηκε στους Α.Ν 770/1937, Α.Ν 1800/1939 και Α.Ν 1845/1939. Ιδρύθηκαν τόσοι τύποι σχολείου – ειδικά στη Δευτεροβάθμια (Μέση) Εκπαίδευση – που ο σύγχρονος μελετητής δυσκολεύεται να κατανοήσει τη λογική των εμπνευστών της δομής αυτής και τη χρησιμότητά της, οδηγούμενος στο συμπέρασμα ότι το καθεστώς επιθυμούσε να γίνει η μέση και η ανώτερη εκπαίδευση απρόσιτη για ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού.

Σύμφωνα με τον Α.Ν 700/1937 θεσπίστηκε το τετραετές Δημοτικό, το οποίο αφορούσε τους μαθητές και τις μαθήτριες που επιθυμούσαν να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους στην επόμενη βαθμίδα. Το εξαετές Δημοτικό διατηρήθηκε για τα

²⁶ Κ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 62 & σ. 64, Χ. Κάτσικας – Κ. Ν. Θεριανός, *ό. π.*, σ. 171

²⁷ Μ. Πετράκη, *ό. π.*, σ. 250-251

²⁸ Χ. Κάτσικας – Κ. Ν. Θεριανός, *ό. π.*, σ. 174

²⁹ Κ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 95

³⁰ Χ. Κάτσικας – Κ. Ν. Θεριανός, *ό. π.*, σ. 175-176

παιδιά που θα ολοκλήρωναν τη στοιχειώδη εκπαίδευσή τους. Την επαγγελματική κατάρτιση των παιδιών αυτών ανέλαβε η ΕΟΝ. Οι απόφοιτοι του τετραετούς Δημοτικού έδιναν εξετάσεις για να εισαχθούν στο οκταετές «Κλασικό Γυμνάσιο» και στο οκταετές «Πρακτικό Λύκειο». Το «Κλασικό Γυμνάσιο» και το «Πρακτικό Λύκειο» ήταν εκείνα που έδιναν την ελπίδα εισαγωγής στο Πανεπιστήμιο, πάλι μέσω εξετάσεων. Οι αποτυχόντες των εξετάσεων για το «Κλασικό Γυμνάσιο» και για το «Πρακτικό Λύκειο» μπορούσαν να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους στο πενταετές «Αστικό Σχολείο» και στο «Προγυμνάσιο», όπου τα παιδιά προετοιμάζονταν για διάφορα επαγγέλματα. Οι απόφοιτοι του «Αστικού Σχολείου» και του «Προγυμνασίου» είχαν το δικαίωμα να δώσουν κατατακτήριες εξετάσεις για το «Κλασικό Γυμνάσιο» ή να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους³¹.

Οι Α.Ν του 1939 ύψωσαν περισσότερα εμπόδια. Οι απόφοιτοι του τετραετούς Δημοτικού έδιναν εξετάσεις για το εξαετές - πλέον - «Γυμνάσιο». Έπειτα εξετάζονταν για την εισαγωγή τους στο διετές «Λύκειο», το οποίο αποτελούσε ένα προπαρασκευαστικό στάδιο για την εισαγωγή – πάλι μετά από εξετάσεις – στο Πανεπιστήμιο. Οι αποτυχόντες των εξετάσεων για το εξαετές «Γυμνάσιο» και οι απόφοιτοι του εξαετούς Δημοτικού είχαν το δικαίωμα να εισαχθούν στο τριετές - πλέον - «Αστικό Σχολείο», το οποίο απέκτησε τέσσερις κατευθύνσεις: τη Γεωργική, την Εμπορική, τη Βιομηχανική και την Οικοκυρική. Καταργήθηκαν οι κατατακτήριες εξετάσεις από το «Αστικό Σχολείο» προς το «Γυμνάσιο» και θεσπίστηκαν εκπαιδευτικά τέλη³².

Η μαθητική διαρροή ήταν ένα αναμενόμενο αποτέλεσμα της εκπαιδευτικής πολιτικής της δικτατορίας. Το σχολικό έτος 1937-1938 δεν φοίτησαν στο Δημοτικό περίπου 135.000 παιδιά. Κατά το σχολικό έτος 1938-1939, 74.392 παιδιά εγκατέλειψαν το Δημοτικό, ενώ ο αριθμός των απορριφθέντων άγγιξε τις 170.000. Ενώ το καθεστώς κήρυττε πως η εκπαίδευση βαίνει προς το καλύτερο, το 60% των Δημοτικών ήταν μονοθέσια και η αναλογία εκπαιδευτικού – παιδιών ήταν $\frac{1}{57}$ στα χωριά και $\frac{1}{100}$ στις πόλεις. Στα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης, η μαθητική διαρροή

³¹ Ε. Καλεράντε, «Η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου της δικτατορίας, 1936-1940», στο: *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις* (Επιμ. Σ. Μπουζάκης), Αθήνα 2011, τ. 2, σ. 186-190, Κ. Καλαντζής, ό. π., σ. 67-69

³² Ε. Καλεράντε, ό. π., σ. 190-191, Κ. Καλαντζής, ό. π., σ. 69-70

έφθασε τα 6.328 παιδιά³³. Το ποσοστό του αναλφαβητισμού στη χώρα το 1940 ήταν περίπου 33%³⁴.

1.5. Εθνική Οργάνωση Νεολαίας

Ο Μεταξάς δεν είχε αποκτήσει το ίδιο λαϊκό έρεισμα όπως οι υπόλοιποι αρχηγοί των απολυταρχικών καθεστώτων της Ευρώπης. Γνωρίζοντας αυτό το γεγονός, θέλησε να βρει υποστήριξη στο τμήμα εκείνο του πληθυσμού, το οποίο θα μπορούσε να επηρεάσει ευκολότερα και γρηγορότερα. Η διάπλαση της νέας γενιάς σύμφωνα με τις αρχές της 4^{ης} Αυγούστου έγινε ένας από τους βασικότερους στόχους του. Η «Εθνική Οργάνωση Νεολαίας» (ΕΟΝ) ιδρύθηκε με τον Α.Ν 334/1936 και διαμορφώθηκε έχοντας ως πρότυπα τη ναζιστική νεολαία της Γερμανίας και τη φασιστική νεολαία της Ιταλίας³⁵.

Σκοποί της οργάνωσης, σύμφωνα με το νόμο, ήταν η ποιοτική διάθεση του ελεύθερου χρόνου των νέων για σωματική άσκηση, για την ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος και της θρησκευτικής πίστης, για την ανάπτυξη της συνεργασίας και της αλληλεγγύης και για τον έγκαιρο επαγγελματικό προσανατολισμό, ανάλογα με την κλίση κάθε παιδιού. Παιδιά και νεολαία υποχρεώθηκαν να ενταχθούν στην ΕΟΝ³⁶.

Πρώτα μέλη της ΕΟΝ ήταν τα νεαρά στελέχη του «Εθνικού Ενωτικού Κόμματος» και της φασιστικής φοιτητικής οργάνωσης «Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος». Έως τον Ιανουάριο του 1938 ο αριθμός των μελών είχε φθάσει τα 15.000. Ο Μεταξάς τοποθέτησε τον Αλέξανδρο Κανελλόπουλο, γιο μεγαλοβιομήχανου, στη θέση του Κυβερνητικού Επιτρόπου της ΕΟΝ και ο πρίγκιπας Παύλος ορίστηκε Γενικός Αρχηγός της. Όταν ο δικτάτορας ανέλαβε το υπουργείο Παιδείας, τόνισε πως το σχολείο και η ΕΟΝ θα αλληλοσυμπληρώνονταν³⁷.

Η αλληλοσυμπλήρωση αφορούσε την υποχρεωτική παρακολούθηση από τους μαθητές και τις μαθήτριες των συναντήσεων της ΕΟΝ κάθε Τετάρτη και Κυριακή, στις οποίες προπαγανδιζόταν το θεάρεστο έργο της δικτατορίας. Εάν κάποιο παιδί απουσίαζε είκοσι φορές από τις συναντήσεις, αποβαλλόταν από το σχολείο. Η αλληλοσυμπλήρωση επίσης συνίστατο στην υποκατάσταση του καθεστώτος, όσον αφορά την επαγγελματική εκπαίδευση του αναλφάβητου

³³ Κ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 65-66 & σ. 68

³⁴ Σ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Αθήνα 1988, σ. 146

³⁵ Μ. Πετράκη, *ό. π.*, σ. 41-43

³⁶ Κ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 60

³⁷ Σ. Λιναρδάτος, *ό. π.*, σ. 153-158, Μ. Πετράκη, *ό. π.*, σ. 44-45

πληθυσμού, των παιδιών που είχαν εγκαταλείψει το Δημοτικό και των αποφοίτων του Δημοτικού. Η ΕΟΝ δημιούργησε τις «*Σχολές Εκπαιδευτών Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας*» με σκοπό να επιμορφώσει τα μελλοντικά στελέχη της³⁸.

Η λειτουργία της ΕΟΝ δε διέφερε καθόλου από εκείνη του στρατού. Τα μέλη της ήταν οργανωμένα σε διμοιρίες, λόχους, τάγματα. Υπήρχαν και τα αντίστοιχα γραφεία, όπως σε ένα στρατόπεδο: το «Γραφείο *Επιτελάρχου*», η «*Γενική Διεύθυνσις Επιθεωρήσεως*», η «*Γενική Διεύθυνσις Οικονομικών Υπηρεσιών*» και πολλά άλλα, τα οποία απασχολούσαν πολλά άτομα. Όλα τα μέλη της ΕΟΝ φορούσαν ομοιόμορφη στολή, η οποία έδινε την ψευδαίσθηση της εξουσίας. Πολλά μέλη της ΕΟΝ, φορώντας τη στολή τους αυθαιρετούσαν απέναντι στους εκπαιδευτικούς και τους γονείς τους. Τον Νοέμβριο του 1939 ενσωματώθηκαν στην ΕΟΝ τα «*Τάγματα Εργασίας*» που είχαν συσταθεί φαινομενικά για την απασχόληση των ανέργων σε δημόσια έργα, αλλά στην ουσία ήταν μια παραστρατιωτική οργάνωση³⁹.

Η ΕΟΝ αποτελούσε τον κύριο μηχανισμό προπαγάνδας της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου. Το σημαντικότερο γραφείο της οργάνωσης ήταν το «*3^ο Γραφείο*», του οποίου αποστολή ήταν η εθνική και ηθική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας με τις αξίες της 4^{ης} Αυγούστου («*Βασιλεύς, Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια, Αναγέννησις της Ελλάδος*»), η πολιτική διαπαιδαγώγηση, η επαγγελματική εκπαίδευση, η πολιτιστική καλλιέργεια και η διεθνής επικοινωνία των μελών της ΕΟΝ με αδελφές οργανώσεις του εξωτερικού⁴⁰.

Έχοντας ως παράδειγμα τον υπουργό Προπαγάνδας του Γ' Ράιχ Γκέμπελς, ο οποίος ήταν θιασώτης της χρήσης του κινηματογράφου και του ραδιοφώνου ως μέσων προπαγάνδας, η διοίκηση της ΕΟΝ ίδρυσε δικό της ραδιοφωνικό σταθμό «*..δια την Ελληνοπρεπήν διαπαιδαγώγησιν της Νεολαίας...*» και για την προσέλκυση νέων μελών. Ο σταθμός μετέδιδε καθημερινά από τις 17:30 έως τις 20:30 και επιπλέον τις Κυριακές από τις 10:00 έως τις 13:00. Οι εκπομπές αφορούσαν νέα της ΕΟΝ, ομιλίες του Μεταξά, ειδήσεις για αγρότες και εργάτες και κάποιες ήταν θρησκευτικού περιεχομένου. Ραδιόφωνα με μεγάφωνα εγκαταστάθηκαν υποχρεωτικά σε κεντρικές πλατείες, σχολεία, καφενεία, εργοστάσια. Επειδή οι εκπομπές απευθύνονταν σε αναλφάβητους, η χρήση της δημοτικής ήταν επιτακτική έτσι ώστε να γίνονται αντιληπτά τα προπαγανδιστικά μηνύματα που θα οδηγούσαν σε μια

³⁸ Μ. Πετράκη, *ό. π.*, σ. 45-46, Ε. Καλεράντε, *ό. π.*, σ. 194

³⁹ Σ. Λιναρδάτος, *ό. π.*, σ. 179-181, Μ. Πετράκη, *ό. π.*, σ. 50-51 & σ. 154-155

⁴⁰ Μ. Πετράκη, *ό. π.*, σ. 138-139

πειθήνια εθνικά ενωμένη κοινωνία. Παράλληλα το καθεστώς ενθάρρυνε τη νεολαία να παρακολουθεί ταινίες – ελεγμένες για το περιεχόμενό τους – στον κινηματογράφο. Πριν την προβολή της ταινίας, προβάλλονταν προπαγανδιστικά φιλμ του 3^{ου} Γραφείου, τα οποία εκθείαζαν τη δικτατορία. Σε όλα τα μέλη της ΕΟΝ δόθηκε ελευθέρως στους κινηματογράφους, με αποτέλεσμα πολλά παιδιά να εγκαταλείπουν τα μαθήματα του σχολείου για να πάνε στον κινηματογράφο⁴¹.

1.6. Οι σχέσεις της ναζιστικής Γερμανίας με το καθεστώς Μεταξά

Μετά το Μεγάλο Κραχ του 1929, οι ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις άρχισαν να συσφίγγονται περισσότερο. Από το 1932 έως το 1939 εφαρμοζόταν το σύστημα clearing (κλήρινγκ) στο πεδίο των ελληνογερμανικών οικονομικών σχέσεων⁴². Με την άνοδο των Ναζί στην εξουσία το 1933 η γερμανική οικονομία στράφηκε στο πρόγραμμα των πολεμικών εξοπλισμών. Η στροφή αυτή συνέβαλε στην πλήρη απασχόληση του γερμανικού εργατικού δυναμικού και στην αύξηση των γερμανικών εξαγωγών προς τις εμπορικά συμβαλλόμενες με τη Γερμανία χώρες, όπως η Ελλάδα. Έμμεσα λοιπόν οι χώρες αυτές χρηματοδοτούσαν ακούσια την πολεμική προετοιμασία των Ναζί, αφού δεν μπορούσαν να διαθέσουν ελεύθερα τα ενεργητικά υπόλοιπα των clearing. Η αύξηση των γερμανικών εξαγωγών προς την Ελλάδα και η μείωση των ελληνικών εξαγωγών προς τη Γερμανία επέφεραν δριμεία κριτική για τη συμφωνία clearing' ο δικτάτορας Μεταξάς έδωσε τελικά τη λύση, αφού αποφασίστηκε η Ελλάδα να δαπανήσει το ενεργητικό υπόλοιπο στην αγορά πολεμικού εξοπλισμού από τη Γερμανία σε διογκωμένες τιμές⁴³.

Από το 1932 είχε ιδρυθεί στην Αθήνα μια τοπική οργάνωση του «Εθνικοσοσιαλιστικού Γερμανικού Εργατικού Κόμματος» (NSDAP) και έως το 1937 αριθμούσε 197 μέλη. Εξέδιδε την εφημερίδα «*Neue Athener Zeitung*» με σκοπό την προπαγάνδα των αρχών του ναζισμού στα μέλη της γερμανικής παροικίας και στους Έλληνες, αν και οι Ναζί επιδίωκαν τα θετικά σχόλια για το καθεστώς τους από τις ελληνικές εφημερίδες. Μια ημέρα μετά την εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας, ο Ιωάννης Μεταξάς, αφού κάλεσε τους αρχηγούς των ξένων αποστολών, δήλωσε

⁴¹ Μ. Πετράκη, *ό. π.*, σ. 311-317 & σ. 142-143, Ε. Καλεράντε, *ό. π.*, σ. 189

⁴² Δ. Ντούρος, «Δικτατορία Μεταξά και ναζιστική Γερμανία. Μια σχέση στη σκιά του βρετανικού εναγκαλισμού», στα: *Ιστορικά Θέματα*, τχ. 162 (2016), σ. 40

⁴³ Χ. Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945. Κατοχή-Αντίσταση (Επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ – Π. Παπαστράτης)*, Αθήνα 2007, τ. Γ2, σ. 183-184

στον Γερμανό επιτετραμμένο ότι η Γερμανία αποτελεί το προπύργιο εναντίον της κομμουνιστικής απειλής και τον διαβεβαίωσε για τη συνέχιση των θερμών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Οι Ναζί θεωρούσαν ότι η εξάπλωση των αυταρχικών καθεστώτων στην Ευρώπη επιβεβαίωνε την ορθότητα της ιδεολογίας τους και της ρητορικής τους ενάντια στο καθεστώς της Σοβιετικής Ένωσης⁴⁴.

Το καθεστώς Μεταξά και οι Ναζί συνεργάστηκαν και στον τομέα της εσωτερικής ασφάλειας. Τον Σεπτέμβριο του 1936 η Γκεστάπο επικοινωνήσε με τον υφυπουργό Δημόσιας Ασφάλειας Κωνσταντίνο Μανιαδάκη και ο πρέσβης Έρμπαχ προσέγγισε τον Μεταξά, με σκοπό τη σύναψη συμφωνίας μεταξύ των υπηρεσιών ασφάλειας των δύο χωρών. Στα πλαίσια της συμφωνίας στάλθηκαν στελέχη των ελληνικών υπηρεσιών ασφάλειας στη Γερμανία για να μελετήσουν τη λειτουργία των αντίστοιχων γερμανικών υπηρεσιών και να την εφαρμόσουν στην Ελλάδα. Στο καθεστώς Μεταξά και στις Ένοπλες Δυνάμεις υπήρχαν αρκετά γερμανόφιλα στελέχη⁴⁵.

Οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών ενισχύθηκαν με τις επισκέψεις των στελεχών της ναζιστικής κυβέρνησης στην Ελλάδα. Ο υπουργός Προπαγάνδας του Γ' Ράιχ Γκέμπελς επισκέφθηκε τον Σεπτέμβριο του 1936 για ένα δεκαήμερο τη χώρα και επαίνεσε τον Ιωάννη Μεταξά για την πάταξη του κομμουνισμού. Το 1937, στον λόγο του στο συνέδριο του NSDAP στη Νυρεμβέργη, έφερε τη μεταξική Ελλάδα ως παράδειγμα χώρας της Νέας Τάξης που ήθελαν να εγκαθιδρύσουν οι Ναζί στην Ευρώπη. Τον Απρίλιο του 1937 επισκέφθηκε την Αθήνα ο υπουργός Παιδείας, Τεχνολογίας και Πολιτισμού Ρουστ, έτσι ώστε να παρευρεθεί στους εορτασμούς των δέκα χρόνων λειτουργίας της Γερμανικής Σχολής Αθηνών και στην έναρξη των ανασκαφών στην Ολυμπία από τη Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή υπό τον Walter Wrede, μέλους της τοπικής οργάνωσης του NSDAP στην Αθήνα. Ο Ρουστ ήρθε την Ελλάδα στη θέση του ίδιου του Χίτλερ, αφού η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε ότι η επίσκεψη του ηγέτη των Ναζί στην Ελλάδα, θα είχε ως αποτέλεσμα την έντονη αντίδραση των Άγγλων⁴⁶.

Οι θερμές ελληνογερμανικές σχέσεις ενισχύθηκαν ακόμη περισσότερο με το γάμο του διαδόχου του ελληνικού θρόνου Παύλο με τη Γερμανίδα πριγκίπισσα Φρειδερίκη τον Ιανουάριο του 1938. Τον Απρίλιο του ίδιου έτους ο Γκέμπελς

⁴⁴ Δ. Ντούρος, *ό. π.*, σ. 41-42

⁴⁵ Δ. Ντούρος, *ό. π.*, σ. 42-43

⁴⁶ Δ. Ντούρος, *ό. π.*, σ. 43-44

επισκέφθηκε την Ελλάδα για δεύτερη φορά, ύστερα από την άρνηση του βασιλιά Γεωργίου, στην πρόταση του Μεταξά, να συναντηθεί με τον Χίτλερ. Οι Ναζί στόχευαν στην οικονομική εκμετάλλευση των Βαλκανίων και για να πετύχουν τον σκοπό τους, θεωρούσαν ότι δεν έπρεπε να οξύνουν τις σχέσεις τους με τους Άγγλους, οι οποίοι είχαν αντιληφθεί ότι η γερμανόφιλη στάση του Μεταξά ήταν επικοινωνιακής φύσεως, αφού η Ελλάδα - λόγω γεωπολιτικής αναγκαιότητας - είχε συμπλεύσει με τα αγγλικά συμφέροντα⁴⁷.

Το 1939 ο Γερμανός οικονομολόγος Ernst Wageman στο βιβλίο του «*Der Neue Balkan*» παρουσίαζε τη Γερμανία ως εκείνη την πολιτική δύναμη που ευνοούσε την περιορισμένη εκβιομηχάνιση των βαλκανικών χωρών, σε αντίθεση με τις δυτικές δυνάμεις που επιθυμούσαν να καθηλώσουν τα Βαλκάνια στο επίπεδο των αγροτικών οικονομιών. Η Γερμανία θα διέθετε τον απαραίτητο μηχανολογικό εξοπλισμό και το πλεονάζον εργατικό δυναμικό που θα προέκυπτε από τον μετασχηματισμό των βαλκανικών οικονομιών, θα μπορούσε να διοχετευθεί σε περιοχές της γερμανικής ενδοχώρας, όπου υπήρχε έλλειψη εργατικών χεριών. Το βιβλίο του Wageman χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής ως προπαγανδιστικό μέσο⁴⁸.

Στις 9 Οκτωβρίου 1939 το καθεστώς Μεταξά αποφάσισε να προσδέσει ουσιαστικά την Ελλάδα στο άρμα της Αγγλίας. Τότε υπογράφηκε εμπορική συμφωνία, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα έπρεπε να περιορίσει αρκετά τις εξαγωγές της προς τη ναζιστική Γερμανία και ταυτόχρονα να εξασφαλίσει τη μίσθωση μεγάλου μέρους του ελληνικού εμπορικού στόλου στη βρετανική κυβέρνηση. Στις 26 Ιανουαρίου 1940 με την υπογραφή νέας συμφωνίας η Αγγλία μίσθωνε όλο τον ελληνικό εμπορικό στόλο⁴⁹.

Αποτελέσματα των συμφωνιών αυτών ήταν η οριστική διακοπή των εμπορικών σχέσεων της Ελλάδας με τη Γερμανία και η ένταξη της Ελλάδας στο στρατόπεδο των Συμμάχων. Η Γερμανία επιθυμούσε την ουδετερότητα της Ελλάδας, διότι οι Ναζί πίστευαν ότι η εμπλοκή των Ελλήνων στον πόλεμο θα διευκόλυνε την εγκατάσταση βρετανικών αεροπορικών βάσεων στη χώρα, από τις οποίες θα ήταν εύκολο να χτυπηθούν οι πετρελαιοπηγές της Ρουμανίας, τις οποίες εποφθαλμιούσαν⁵⁰.

⁴⁷ Δ. Ντούρος, *ό. π.*, σ. 45-46

⁴⁸ Χ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 184-185

⁴⁹ Ι. Σ. Κολιόπουλος, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 383

⁵⁰ Ι. Σ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 383

Β' Κεφάλαιο

Κατεχόμενη Ελλάδα

2.1. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος και η γερμανική εισβολή

Όταν εκδηλώθηκε η επίθεση της Ιταλίας στην Ελλάδα, το μεγαλύτερο τμήμα της ευρωπαϊκής ηπείρου είχε ήδη κατακτηθεί από τις δυνάμεις του Άξονα. Η Ιταλία έχοντας προσαρτήσει την Αλβανία, εισέβαλε στο ελληνικό έδαφος σε δύο μέτωπα: της Δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου. Ο Μουσολίνι δεν ήθελε να εμπλακεί σε έναν μακροχρόνιο πόλεμο και σκόπευε να ελέγξει την περιοχή της Ηπείρου, έτσι ώστε να ανακοπεί η ενίσχυση των ελληνικών δυνάμεων από την υπόλοιπη χώρα. Μετά την ολοκλήρωση της γενικής ελληνικής επιστράτευσης, το αριθμητικό πλεονέκτημα των ιταλικών δυνάμεων ισοσκελίστηκε και ο ελληνικός στρατός πέρασε στην αντεπίθεση στις 15 Νοεμβρίου 1940. Τα σχέδια της φασιστικής Ιταλίας είχαν αποτύχει, γιατί η μορφολογία του εδάφους και οι κλιματολογικές συνθήκες δεν επέτρεψαν την ταχεία ανάπτυξη του ιταλικού στρατεύματος. Επίσης σημαντικό ρόλο στην επιτυχία του ελληνικού στρατού διαδραμάτισαν οι λανθασμένες αποφάσεις που πάρθηκαν στο μέτωπο από ανώτερους Ιταλούς αξιωματικούς⁵¹.

Τον Δεκέμβριο του 1940 οι Γερμανοί προσπάθησαν να μεσολαβήσουν για να τερματιστούν οι εχθροπραξίες Ελλήνων και Ιταλών. Ο Μεταξάς απέρριψε την πρόταση των Γερμανών και δήλωσε πως η Ελλάδα θα παρέμενε στο πλευρό των Συμμάχων έως το τέλος του πολέμου. Η γερμανική πρωτοβουλία ήταν δελεαστική, αφού οι εχθροπραξίες θα έληγαν δίχως να υπάρξει απώλεια εδαφών για την Ελλάδα, αλλά κρίθηκε ότι η συνθηκολόγηση θα έπληττε τα μελλοντικά ελληνικά εθνικά συμφέροντα, στην περίπτωση που νικητές θα ήταν οι Σύμμαχοι, οι οποίοι θα ευνοούσαν τις βλέψεις της ουδέτερης Τουρκίας⁵².

Στις αρχές του 1941 η αντεπίθεση του ελληνικού στρατού περιορίστηκε σε μικρές επιχειρήσεις και έτσι δεν κατέστη δυνατή η προώθηση στην Αυλώνα, για να δοθεί ένα τελειωτικό χτύπημα στις ιταλικές φασιστικές δυνάμεις. Ήδη από την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, το Γενικό Επιτελείο Στρατού θεωρούσε ότι οι ελληνικές δυνάμεις δε θα μπορούσαν να αποκρούσουν την ιταλική επίθεση και ο Μεταξάς είχε απορρίψει τη στρατιωτική ενίσχυση από τη Βρετανία, διότι θα

⁵¹ Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, Αθήνα 2010, σ. 31-33

⁵² Ι. Σ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 384

προκαλείτο το μένος της Γερμανίας. Μετά το θάνατο του, στις 29 Ιανουαρίου 1941, στάλθηκε στην Ελλάδα μικρή στρατιωτική ενίσχυση 50.000 ανδρών, έτσι ώστε να ανακοπεί η επικείμενη γερμανική επίθεση⁵³.

Στις 9 Μαρτίου ξεκίνησε η μεγάλη εαρινή επίθεση των δυνάμεων του Άξονα. Η Ελλάδα, που ήταν πλέον επίσημα σύμμαχος της Βρετανίας, έπρεπε να κατακτηθεί, διότι η Γερμανία ήθελε να εξασφαλίσει τα νώτα της στα Βαλκάνια, πριν από την επίθεση κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Στις δυνάμεις του Άξονα είχε προηγουμένως ενταχθεί και η Βουλγαρία. Οι Γερμανοί έχοντας την οδυνηρή εμπειρία της ήττας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και φοβούμενοι το ενδεχόμενο δημιουργίας ενός βαλκανικού μετώπου, όπως το Μακεδονικό Μέτωπο του 1915-1918, αποφάσισαν ότι έπρεπε να εκδιώξουν τους Βρετανούς από τη χερσόνησο. Στο ελληνικό στρατόπεδο άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτες ρωγμές μεταξύ της πολιτικής και της στρατιωτικής ηγεσίας. Οι στρατηγοί του Αλβανικού Μετώπου θεωρούσαν ότι ο στρατός της χώρας δε θα μπορούσε να ανταπεξέλθει σε μία δεύτερη πολεμική προσπάθεια και η κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κορυζή πήρε την απόφαση να δημιουργηθεί και τρίτη γραμμή άμυνας στην Κεντρική Μακεδονία, πέρα από το Αλβανικό Μέτωπο και τη Γραμμή Μεταξά στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα⁵⁴.

Στις 6 Απριλίου 1941 εκδηλώθηκε η γερμανική επίθεση στην Ελλάδα. Με τη γερμανική εισβολή εκδηλώθηκαν πολλές διαφωνίες μεταξύ των Ελλήνων και των Βρετανών επιτελών γύρω από την αμυντική διάταξη που έπρεπε να εφαρμοσθεί. Η ελληνική στρατιωτική ηγεσία επέμενε να κρατήσει τις ελληνικές δυνάμεις στη Γραμμή Μεταξά και οι Βρετανοί επιδίωκαν τη μεταφορά δυνάμεων στην κοιλάδα του Αλιάκμονα. Ο γερμανικός στρατός επιτέθηκε στην Κεντρική και την Ανατολική Μακεδονία και όσο οι ελληνικές δυνάμεις μάχονταν στη Γραμμή Μεταξά, οι Γερμανοί εισήλθαν στη Θεσσαλονίκη στις 9 Απριλίου. Εν τω μεταξύ ο στρατάρχης Αλέξανδρος Παπάγος είχε απορρίψει τις προτάσεις Ελλήνων αξιωματικών για σύμπτυξη των στρατιωτικών δυνάμεων του Αλβανικού Μετώπου, με το αιτιολογικό ότι ο ελληνικός στρατός ήταν νικητής στο μέτωπο αυτό. Ύστερα από την κατάρρευση του Μακεδονικού Μετώπου, ο στρατός της Ηπείρου παρουσίασε σημάδια διάλυσης λόγω του φόβου της περικύκλωσης. Οι στρατιώτες, που άρχισαν να λιποτακτούν, αισθάνονταν προδομένοι από τη στρατιωτική και πολιτική ηγεσία της χώρας, αφού ο βασιλιάς και η

⁵³ Π. Βόγλης, *ό. π.*, σ. 34-35

⁵⁴ Π. Βόγλης, *ό. π.*, σ. 35, Ι. Σ. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 385

κυβέρνηση είχαν αποχωρήσει ήδη από την ηπειρωτική Ελλάδα και βρήκαν προσωρινό καταφύγιο στην Κρήτη⁵⁵.

Στις 23 Απριλίου 1941 ο διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού αντιστράτηγος Τσολάκογλου, με δική του πρωτοβουλία, υπέγραψε το τρίτο κείμενο της συνθηκολόγησης του ελληνικού στρατού, λήγοντας τυπικά τις πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ των ελληνικών στρατευμάτων και των δυνάμεων του Άξονα. Στις 27 Απριλίου, στο καφενείο «Παρθενών», στη συμβολή των λεωφόρων Κηφισίας και Αλεξάνδρας, επιτροπή αποτελούμενη από έναν υποστράτηγο και τρεις πολιτικούς της τοπικής αυτοδιοίκησης, παρέδωσε την Αθήνα και τον Πειραιά στις δυνάμεις των κατακτητών. Ένα μήνα αργότερα, στις 31 Μαΐου, η Κρήτη, έπεσε τελευταία στα χέρια των Γερμανών⁵⁶.

2.2. Η τριπλή κατοχή και οι διωσίλογες κυβερνήσεις

Με προσωπική διαταγή του Χίτλερ, την «*Οδηγία αρ. 31*» οριοθετήθηκαν οι περιοχές αρμοδιότητας των τριών κατοχικών δυνάμεων. Η γερμανική ζώνη κατοχής αποτελούσε το 12% της ελληνικής επικράτειας και περιλάμβανε περιοχές που είχαν οικονομική και στρατηγική σημασία για τη Γερμανία. Οι περιοχές αυτές ήταν η κεντρική Μακεδονία, μαζί με την πόλη της Θεσσαλονίκης, τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου (Χίος, Λήμνος, Λέσβος), το νησί της Σκύρου, το λιμάνι του Πειραιά και τα νησιά του Σαρωνικού κόλπου, η νήσος Μήλος, τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα και η Κρήτη (εκτός από το νομό Λασιθίου που δόθηκε στους Ιταλούς). Η βουλγαρική ζώνη κατοχής αποτελούσε το 15% του ελληνικού εδάφους και περιλάμβανε τα εδάφη της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης - εκτός από μια στενή λωρίδα γης κατά μήκος των ελληνοτουρκικών συνόρων που τελούσε υπό γερμανική κατοχή - τα νησιά της Θάσου και της Σαμοθράκης. Η υπόλοιπη Ελλάδα, περίπου το 70% των εδαφών της χώρας, παραχωρήθηκε στην Ιταλία, έως το 1943 που οι Ιταλοί συνθηκολόγησαν. Από τον Σεπτέμβριο του 1943 τα εδάφη αυτά πέρασαν στη γερμανική κυριαρχία⁵⁷.

Οι Ναζί δεν ακολουθούσαν ένα συγκεκριμένο μοντέλο διοίκησης στις χώρες που είχαν κατακτήσει. Η Ελλάδα άνηκε σε εκείνες που επιβλήθηκε πολιτική ή

⁵⁵ Π. Βόγλης, *ό. π.*, σ. 35-37

⁵⁶ Β. Λάζου, «Εδαφικός κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα», στην: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8 (2003), σ. 33, Μ. Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα 2012, σ. 65

⁵⁷ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 33-34

στρατιωτική διοίκηση. Θέλοντας να αποδεσμεύσουν τις στρατιωτικές τους δυνάμεις από το ελληνικό έδαφος, για να επιτεθούν στη Σοβιετική Ένωση, οι Ναζί ανέθεσαν τη διακυβέρνησή της στην ομάδα των στρατηγών που είχαν πάρει την πρωτοβουλία για τη συνθηκολόγηση των ελληνικών στρατευμάτων⁵⁸.

Η πρώτη κυβέρνηση συνεργασίας σχηματίστηκε από τον Τσολάκογλου στις 30 Απριλίου 1941 και συμμετείχαν σε αυτή αρκετά στελέχη του στρατού, σημαίνοντα πρόσωπα της πολιτικής σκηνής και της επιστημονικής κοινότητας. Ο Τσολάκογλου προσπάθησε να προσεταιριστεί τις πολιτικές δυνάμεις που ήταν αντίθετες με το καθεστώς Μεταξά, έτσι ώστε να διευρύνει την αποδοχή της κυβέρνησής του. Στις 8 Μαΐου 1941, κάλεσε σε συνομιλίες τους Θ. Πάγκαλο, Στυλ. Γονατά, Αλ. Οθωναίο, Κ. Τσαλδάρη, Γ. Παπανδρέου, Π. Κανελλόπουλο, Γ. Πεσμαζόγλου, Γ. Μερκούρη και Περ. Ράλλη. Οι εφημερίδες της εποχής ανέφεραν ότι όλοι τους αναγνώρισαν την ανάγκη ύπαρξης μιας κυβέρνησης εθνικής ανάγκης, κατέκριναν το σφάλμα του προηγούμενου καθεστώτος να κηρύξει τον πόλεμο στη Γερμανία και στηλίτευσαν την φυγή στην Κρήτη, η οποία συνοδεύτηκε με την αφαίρεση δημοσίου χρήματος⁵⁹.

Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης Τσολάκογλου η εδαφική υπόσταση της χώρας υπονομεύθηκε, καθώς οι ελληνικές αρχές διοίκησης παραμερίστηκαν στη βουλγαρική ζώνη κατοχής και στα υπό ιταλική κατοχή Επτάνησα. Επιπλέον η κυβέρνηση Τσολάκογλου δεν κατάφερε να βρει λύσεις για τον επισιτισμό του λαού τον χειμώνα 1941, νομοθετούσε διαρκώς κατασταλτικούς νόμους και επέβαλε με διατάγματα τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις που ζητούσαν οι Γερμανοί για να κατασκευάσουν τα στρατιωτικά τους έργα. Ο Τσολάκογλου παραιτήθηκε την 1η Δεκεμβρίου 1942 για λόγους υγείας⁶⁰.

Διάδοχος του Τσολάκογλου ορίστηκε ο Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, ο οποίος είχε σπουδάσει Ιατρική στη Γερμανία και ήταν σύζυγος της ανιψιάς του στρατάρχη Λιστ. Στο πρώτο του διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό, ο Λογοθετόπουλος υπογράμμισε ότι πρωτεύον καθήκον των Ελλήνων πατριωτών ήταν η πλήρης και απόλυτη πειθαρχία. Όπως και ο προκάτοχός του, περιορίστηκε και αυτός σε διαβήματα διαμαρτυρίας εναντίον της καταπιεστικής πολιτικής στη

⁵⁸ Π. Βόγλης, *ό. π.*, σ. 41, Ρ. Αλβανός, «Οι κατοχικές κυβερνήσεις. Οι διαχειριστές μιας ανέφικτης νομιμότητας», στην: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8 (2003), σ. 63

⁵⁹ Ρ. Αλβανός, *ό. π.*, σ. 65-66

⁶⁰ Ρ. Αλβανός, *ό. π.*, σ. 66-68

βουλγαρική ζώνη κατοχής και σε εκκλήσεις για τον περιορισμό των αυθαιρεσιών των δυνάμεων κατοχής⁶¹.

Ύστερα από την ήττα των Γερμανών στο Στάλινγκραντ, οι Ναζί άρχισαν να προπαγανδίζουν τον ρόλο της Γερμανίας ως προστάτιδας της Ευρώπης από τον κομμουνισμό και αναζητούσαν στην Ελλάδα συνεργάτες που είχαν αντικομμουνιστικό προσανατολισμό, έτσι ώστε να αναχαιτιστεί το κίνημα της Αντίστασης, που για αυτούς ήταν το προπύργιο του κομμουνισμού στη χώρα. Ο Ιωάννης Ράλλης ορκίστηκε πρωθυπουργός στις 7 Απριλίου 1943 και στο διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό, τόνισε ότι πρώτιστο καθήκον της κυβέρνησής του ήταν η προστασία του κοινωνικού καθεστώτος. Επίσης ανέφερε ότι οι δυνάμεις του Άξονα πολεμούσαν εναντίον των κομμουνιστικών δυνάμεων που απειλούσαν τον πολιτισμό. Ύστερα από τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943, οι Γερμανοί επέτρεψαν τη δημιουργία αντικομμουνιστικών ένοπλων δυνάμεων, τις οποίες εξόπλισαν. Τα Τάγματα Ασφαλείας, που πήραν το προσωνύμιο «Ράλληδες», διέπρατταν μαζικές συλλήψεις, κλοπές, λεηλασίες και εκτελέσεις χωρίς δίκη. Ο Ράλλης παρότρυνε τον ελληνικό λαό να δείχνει στοργή στους άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας που έθεταν τη ζωή τους σε κίνδυνο για να διασφαλίσουν τη ζωή, την τιμή και την ιδιοκτησία των πολιτών⁶².

2.3. Η κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας

Οι δυνάμεις του Άξονα εφάρμοσαν μια τακτική οικονομικής λεηλασίας της Ελλάδας που είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη διάλυση της ελληνικής οικονομίας και καταστροφικές συνέπειες για τον κατεχόμενο πληθυσμό. Οι βασικοί λόγοι της κατάρρευσης της ελληνικής οικονομίας ήταν πολλοί, όπως ο θαλάσσιος αποκλεισμός της Ελλάδας από το βρετανικό ναυτικό, η επίταξη των μέσων μεταφοράς και των προϊόντων από τους κατακτητές και οι ελλείψεις σε καύσιμα, οι καταστροφές του οδικού και του σιδηροδρομικού δικτύου της χώρας, η τριπλή κατοχή της χώρας και η πλήρης αποδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού, η μείωση της αγροτικής παραγωγής και η αποτυχία συγκέντρωσης του παραγόμενου αγροτικού προϊόντος και τέλος τα υπέρογκα έξοδα κατοχής, το αναγκαστικό κατοχικό δάνειο και η ταυτόχρονη κυκλοφορία πολλών νομισμάτων στην αγορά⁶³.

⁶¹ Ρ. Αλβανός, *ό. π.*, σ. 68-70

⁶² Ρ. Αλβανός, *ό. π.*, σ. 70-73

⁶³ Μ. Χαραλαμπίδης, *ό. π.*, σ. 66-69

Οι Βρετανοί είχαν αποκλείσει την κατεχόμενη Ελλάδα, χρησιμοποιώντας την ισχύ και την υπεροπλία του στόλου τους, γιατί είχαν ως στόχο την οικονομική εξασθένιση των δυνάμεων του Άξονα. Όμως η τακτική αυτή έπληττε περισσότερο τον ελληνικό λαό, αφού του στερούσε τη δυνατότητα της εξωτερικής επισιτιστικής βοήθειας. Οι Ναζί χρησιμοποιούσαν προπαγανδιστικά τον ναυτικό αποκλεισμό, υποστηρίζοντας ότι ήταν η βασική αιτία του λιμού⁶⁴.

Βασική αρχή της οικονομικής διαχείρισης των Ναζί ήταν η μεγαλύτερη δυνατή οικειοποίηση και χρήση των αναγκαίων πόρων για τον ανεφοδιασμό του κατοχικού στρατού, αλλά και των γερμανικών στρατευμάτων εκτός Ελλάδας, όπως αυτών στη Βόρεια Αφρική. Οι Γερμανοί κατακτητές κατάσχεςαν όλα τα αποθέματα τροφίμων, ιδιωτικά και δημόσια, όλα τα αποθέματα ενδυμάτων, φαρμακευτικού και στρατιωτικού υλικού, τα μέσα συγκοινωνίας και τα καύσιμά τους. Η επίταξη των μέσων μεταφοράς, συγκοινωνίας, καυσίμων και η καταστροφή του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου από τις πολεμικές επιχειρήσεις μετάλλαξαν την ελληνική οικονομία σε ένα σύνολο τοπικών οικονομιών που δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους και προκάλεσαν το φαινόμενο της μαύρης αγοράς⁶⁵.

Οι πολεμικές επιχειρήσεις επέφεραν δραστική μείωση στη σοδειά του 1941, αφού οι περισσότερες καλλιέργειες μειώθηκαν κατά 15-30% σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Οι ποσότητες αυτές των αγροτικών προϊόντων θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις διατροφικές ανάγκες των πόλεων, αλλά η κυβέρνηση Τσολάκογλου δεν κατάφερε να διανείμει τα τρόφιμα με το τότε ισχύον σύστημα συλλογής και προμήθειας των αγροτικών προϊόντων⁶⁶.

Η Ελλάδα - εκτός από τα έξοδα κατοχής, που οι κατοχικές δυνάμεις μπορούσαν να επιβάλλουν σύμφωνα με τα άρθρα 48 και 52 του Δικαίου του Πολέμου (Χάγη 1909) - υποχρεώθηκε να αναλάβει και τη διατροφή του γερμανικού εκστρατευτικού σώματος στην Αφρική. Επίσης μεγάλο μέρος της αγροτικής της παραγωγής μεταφερόταν στη Γερμανία για τη σίτιση του γερμανικού λαού. Ο Άξονας χρησιμοποίησε αρκετές μεθόδους που επέφεραν τη νομισματική κατάρρευση της οικονομίας. Η χρήση πλαστών νομισμάτων («*Reichs Kredit Kassenscheime*» και «*Μεσογειακή Δραχμή*»), που ήταν ακάλυπτα, έφθασε το συνολικό ποσό του ενός

⁶⁴ Μ. Χαραλαμπίδης, *ό. π.*, σ. 66-69

⁶⁵ Σ. Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση* (Επιμ. Γ. Ο. Ιατρίδης), Αθήνα 1984, σ. 122

⁶⁶ Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994, σ. 52

εκατομμυρίου χρυσών λιρών Αγγλίας (Αύγουστος 1941). Όσον αφορά τα έξοδα κατοχής, αυτά άγγιξαν το ποσό των 26 δισεκατομμυρίων δραχμών το πρώτο οχτάμηνο της Κατοχής, τον Δεκέμβριο του 1942 αυξήθηκαν σε 260 δισεκατομμύρια δραχμές και τον Αύγουστο του 1943 έφθασαν τα 850 δισεκατομμύρια δραχμές⁶⁷.

Τα υπερβολικά έξοδα κατοχής είχαν ως αποτέλεσμα την εκτόξευση του πληθωρισμού σε πρωτόγνωρα ποσοστά, γεγονός που οδήγησε τις δυνάμεις κατοχής σε σύναψη δανείου, το οποίο θα αφορούσε τα περαιτέρω έξοδα κατοχής. Έτσι πραγματοποιήθηκε στη Ρώμη η Δημοσιονομική Συνδιάσκεψη (Μάρτιος 1942), όπου αποφασίστηκε ότι οι πέραν από ένα συγκεκριμένο ποσό αναλήψεις θα χρεώνονται ως δάνειο από την κατεχόμενη Ελλάδα προς τη Γερμανία και την Ιταλία. Το ποσό που ορίστηκε για τα έξοδα κατοχής ήταν το 1,5 δισεκατομμύριο δραχμές το μήνα και θα ίσχυε αναδρομικά από την 1η Ιανουαρίου 1942. Στις 22 Δεκεμβρίου 1942 έγινε η πρώτη αναπροσαρμογή της συμφωνίας, αφού ο πληθωρισμός συνέχισε να καλπάζει. Αποφασίστηκε οι αναλήψεις για τα έξοδα κατοχής να μην υπερβαίνουν τα 8 δισεκατομμύρια το μήνα και το επιπλέον ποσό να χρεώνεται ως δάνειο. Η αναπροσαρμογή δεν εφαρμόστηκε, αφού η κατοχική κυβέρνηση Ράλλη έδωσε προκαταβολή 34,7 δισεκατομμύρια δραχμές τον Απρίλιο του 1943 ως έξοδα κατοχής⁶⁸.

2.4. Μαύρη αγορά και λιμός

Η εμφάνιση της μαύρης αγοράς ήταν μια από τις συνέπειες της κατάρρευσης της ελληνικής οικονομίας λόγω της Κατοχής. Σύμφωνα με τον καθηγητή Οικονομικών Σταύρο Θωμαδάκη *«μαύρη αγορά εννοούμε σύστημα αγοράς με βάση την προσφορά και τη ζήτηση που δεν ελέγχεται από τις κρατικές αρχές ή τον παρεμβατισμό και που καταλήγει στον καθορισμό τιμών «ελεύθερης αγοράς» για διάφορα είδη. Οι τιμές αυτές δεν έχουν συνήθως σχέση με τις επίσημες τιμές των προϊόντων»*. Επίσης *«η μαύρη αγορά μπορεί να εμφανιστεί σαν σύστημα τιμών και κατανομής προϊόντων που λειτουργεί παράλληλα με κάποιο σύστημα τιμών και κατανομής που ελέγχεται διοικητικά, σύστημα δηλαδή δελτίου»*. Τέλος *«το σύστημα*

⁶⁷ Μ. Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα 2009, τ. 1, σ. 263-269, Σ. Β. Θωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 124

⁶⁸ Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 271-275

διανομής της μαύρης αγοράς είναι κάθε άλλο παρά κοινωφελές γιατί, όπως σε κάθε αγορά, προωθεί αγαθά στους πλειοδότες, στα οικονομικά δηλαδή ισχυρότερα άτομα»⁶⁹.

Ο ιστορικός Mark Mazower υποστηρίζει ότι η μαύρη αγορά έχει τρία αξιώματα: είναι μια αναγκαιότητα, δεν περιορίζεται σε μια κοινωνική ομάδα και είναι ανήθικη. Αν δεν υπήρχε η μαύρη αγορά, τα θύματα από τον λιμό στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας θα ήταν πολύ περισσότερα, αφού η κυβέρνηση Τσολάκογλου ήταν ανίκανη να λύσει το πρόβλημα του επισιτισμού. Προέβη μόνο σε σκληρές ανακοινώσεις στον Τύπο κατά των μαυραγοριτών, σε συλλήψεις και δίκες μικρομαυραγοριτών, σε ηθικά κηρύγματα περί κοινοτικής αλληλεγγύης. Στο σύστημα της μαύρης αγοράς συμμετείχαν άτομα διάφορων κοινωνικών και οικονομικών τάξεων: πλούσιοι έμποροι και αγρότες, δικηγόροι και εργάτες, βιομήχανοι, εφοπλιστές και μικρομεσαίοι καταστηματάρχες. Παράλληλα ανάμιξη στη μαύρη αγορά είχαν και οι δυνάμεις κατοχής. Υπήρξαν Έλληνες που πλούτισαν με το αίμα των συμπατριωτών τους, χρησιμοποιώντας τις διασυνδέσεις τους με τα στρατεύματα κατοχής και με τους παραγωγούς των αγροτικών προϊόντων εκτός των αστικών κέντρων. Ο αριθμός των ανθρώπων, που φτώχυναν λόγω της μαύρης αγοράς κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ήταν πολύ μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο εκείνων που πλούτισαν, των «νεόπλουτων»⁷⁰.

Η δεύτερη συνέπεια της κατάρρευσης της ελληνικής οικονομίας λόγω της Κατοχής ήταν ο λιμός. Οι αιτίες του λιμού ήταν οι ίδιες με τις αιτίες της οικονομικής καταστροφής, ενώ σημαντικό ρόλο της λιμοκτονίας των κατοίκων των αστικών περιοχών (Αθήνα-Πειραιάς-Ερμούπολη) έπαιξαν ο βαρύς χειμώνας του 1941, η άρνηση των παραγωγών να δώσουν τα προϊόντα τους στο κράτος για να τα διανείμει, αφού προτιμούσαν να τα πωλούν στη μαύρη αγορά και η ίδια η δομή της τότε ελληνικής κοινωνίας. Οι άνθρωποι που πέθαναν από την πείνα άνηκαν στις κατώτερες κοινωνικές βαθμίδες, που ζούσαν σε ανθυγιεινές και απροστάτευτες από το κρύο κατοικίες. Ο λιμός είχε -ως επί το πλείστον- θύματα άνδρες, που είτε ήταν εργάτες, μεροκαματιάρηδες ή άνεργοι ή ήταν ηλικιωμένοι. Ο Μανώλης Γλέζος, χρησιμοποιώντας τον καταγεγραμμένο πληθυσμό της Ελλάδας το 1940 (7.344.860) και το 1944 (6.805.000) και κάνοντας έναν απλό μαθηματικό υπολογισμό, αναφέρει

⁶⁹ Σ. Β. Θωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 129

⁷⁰ M. Mazower, *ό. π.*, σ. 79-90

ότι ο πληθυσμός της χώρας μειώθηκε κατά 539.860 ανθρώπους και υποστηρίζει ότι ο λιμός του χειμώνα '41-'42 είχε ως αποτέλεσμα 300.000 νεκρούς⁷¹.

Ο υποσιτισμός είχε συνέπειες και στη σωματική και ψυχολογική υγεία του ελληνικού πληθυσμού. Τον καιρό της Κατοχής νόσησαν από φυματίωση 200.000 άνθρωποι και μετά το 1944 το 75% των παιδιών έπασχαν από αδενοπάθεια. Παρατηρήθηκε μείωση του βάρους και του ύψους στα βρέφη και τα παιδιά. Επίσης σημειώθηκε πτώση της σεξουαλικής δραστηριότητας των ενηλίκων και αυξήθηκαν τα κρούσματα άγχους, φόβου και παραισθήσεων⁷².

Για να αντιμετωπίσουν τη μαύρη αγορά και τον λιμό, πολλοί Αθηναίοι αυτενέργησαν και αυτοοργανώθηκαν. Η προσπάθειά τους αυτή εκδηλώθηκε με μαζικά ταξίδια προς την επαρχία και με τη δημιουργία προμηθευτικών συνεταιρισμών. Ένα σημαντικό ποσοστό των διατροφικών αναγκών των κατοίκων της πρωτεύουσας καλύφθηκε με την ατομική πρωτοβουλία εκείνων που ταξίδευαν στην επαρχία, με κίνδυνο τη ζωή τους, έβρισκαν τρόφιμα και τα μετέφεραν στις γειτονιές όπου ζούσαν. Επίσης πολλοί εργάτες σε διάφορες επιταγμένες από τους Γερμανούς παραγωγικές μονάδες εξασφάλιζαν τροφή μέσω της κλοπής. Την εποχή της Κατοχής ιδρύθηκαν πάρα πολλοί προμηθευτικοί συνεταιρισμοί που οργάνωναν ομαδικά ταξίδια στην επαρχία για να πετύχουν καλύτερες τιμές και οργάνωναν συσσίτια⁷³.

2.5. Καταναγκαστική εργασία και οικονομικός δωσιλογισμός

Το βασικότερο μέλημα των δυνάμεων κατοχής ύστερα από το τέλος των πολεμικών εχθροπραξιών ήταν η επανεκκίνηση της ελληνικής παραγωγής για την προώθηση των πρώτων υλών στο Ράιχ. Επίσης υπήρχε ανάγκη εργατικού δυναμικού για τη συντήρηση των κατοχικών στρατευμάτων στην Ελλάδα και την αποπεράτωση έργων στρατιωτικής υποδομής. Οι ναζιστές Γερμανοί χρησιμοποίησαν τους Έλληνες εργάτες άλλοτε μέσα στην ίδια τη χώρα και άλλοτε προσπάθησαν να τους προσελκύσουν για να τους μεταφέρουν ως εργατικό δυναμικό στη Γερμανία⁷⁴.

⁷¹ Χ. Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945. Κατοχή-Αντίσταση* (Επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ – Π. Παπασπράτης), Αθήνα 2007, τ. Γ2, σ. 230-250, Μ. Γλέζος, ό. π., σ. 295

⁷² Χ. Λούκος, ό. π., σ. 250-251

⁷³ Μ. Χαραλαμπίδης, ό. π., σ. 83-87

⁷⁴ Χ. Χατζηιωσήφ, ό. π., σ. 189

Οι Γερμανοί κατακτητές χρησιμοποιούσαν τη βία για να διασφαλίσουν εργάτες για τις ελληνικές επιχειρήσεις που παρήγαν για τη Βέρμαχτ και πίεζαν τις κατοχικές κυβερνήσεις να νομοθετούν προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης των απολύσεων και της αυστηρής τιμωρίας σε περίπτωση εγκατάλειψης θέσης εργασίας. Θεωρούσαν έτσι πως οι εργάτες θα αναγκάζονταν να αναζητούν εργασία μόνο στις βιομηχανίες που συνεργάζονταν με τον στρατό κατοχής. Τα μέτρα αυτά προκάλεσαν απεργιακές κινητοποιήσεις και μαζικές διαδηλώσεις στις 24 Φεβρουαρίου και στις 5 Μαρτίου 1943, όταν οι απεργοί κατόρθωσαν να επιτεθούν σε δημόσιες υπηρεσίες και να καταστρέψουν έγγραφα που αφορούσαν τους καταλόγους των επιστρατευθέντων εργατών⁷⁵.

Έντονο ήταν το αίσθημα της αγωνίας στην ελληνική κοινωνία ότι οι επιταγμένοι εργάτες θα κατέληγαν στα εργοστάσια της Γερμανίας, αφού από τον Ιανουάριο 1942 οι Γερμανοί αναζητούσαν Έλληνες εθελοντές να εργασθούν στο Ράιχ. Η προπαγανδιστική τους εκστρατεία αφορούσε τα υψηλά ημερομίσθια, την ασφαλιστική κάλυψη, τις καλές συνθήκες εργασίας, την καλή διατροφή και τη φυλετική συγγένεια Γερμανών και Ελλήνων. Υπήρξαν αρκετοί ανασταλτικοί παράγοντες που ανέκοψαν την ροή εργατών προς το Ράιχ. Αρκετοί φοβούνταν τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς στη Γερμανία. Επίσης λόγω του λιμού είχε επέλθει μειωμένη σωματική ικανότητα και είχαν εμφανιστεί μολυσματικές ασθένειες στους εργάτες, ενώ πολλοί δεν προτιμήθηκαν από τους Γερμανούς λόγω της «κουρελιασμένης ενδυμασίας» τους. Τέλος αποκλείονταν από την εργασία στο Ράιχ οι ειδικευμένοι εργάτες, οι Κρητικοί, οι σιδηροδρομικοί, οι κηδεμόνες ορφανών από μητέρα παιδιών και οι μεταλλωρύχοι. Από τα στοιχεία της εποχής αναδεικνύεται ότι πάνω από ένας στους τέσσερις που εργάζονταν την περίοδο εκείνη, δούλευε για την πολεμική προσπάθεια του Άξονα⁷⁶.

Τα άτομα που επωφελήθηκαν από την κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας και δημιούργησαν περιουσίες εκμεταλλευόμενα την ανάγκη των συμπατριωτών τους, ήταν αρκετά και χαρακτηρίστηκαν ως οικονομικοί δωσίλογοι. Ο οικονομικός δωσιλογισμός διαχωρίζεται σε μικροοικονομικό επίπεδο και σε μακροοικονομικό επίπεδο. Το μικροοικονομικό επίπεδο αφορά εκείνα τα άτομα που επωφελήθηκαν από την έλλειψη βασικών αγαθών και κερδοσκόπησαν εις βάρος των συμπολιτών τους χρησιμοποιώντας τη μαύρη αγορά και τις σχέσεις που ανέπτυξαν με

⁷⁵ X. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 204-205

⁷⁶ X. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 206-208

τις κατοχικές αρχές. Το μακροοικονομικό επίπεδο αφορά τα άτομα εκείνα που επέλεξαν να συνεργασθούν με τις κατοχικές αρχές, ανέλαβαν θέσεις ευθύνης στον κρατικό μηχανισμό (υπουργοί, διοικητές τραπεζών) και έλαβαν μέτρα οικονομικής πολιτικής που υλοποιούσαν τις απαιτήσεις των κατακτητών⁷⁷.

Δεδομένων των προπολεμικών οικονομικών σχέσεων της Γερμανίας με την Ελλάδα και ύστερα από την επίθεση του Απριλίου του 1941, Γερμανοί αξιωματούχοι και εκπρόσωποι γερμανικών βιομηχανιών ήρθαν στη χώρα για να εξασφαλίσουν για το Ράιχ τη σοδειά του καπνού και την παραγωγή των μεταλλευμάτων. Οι Γερμανοί κατάφεραν να εξασφαλίσουν την παραγωγή των ορυχείων με δύο μεθόδους: την εξαγορά των επιχειρήσεων και τη σύναψη μακροπρόθεσμων συμβολαίων, διάρκειας 25 ετών. Τον Μάιο του 1941 ο εντεταλμένος της γερμανικής βιομηχανίας Krupp ανέφερε ότι εξασφαλίστηκε για το Ράιχ η συνολική παραγωγή των ελληνικών ορυχείων («*Μεταλλευτική Εταιρεία*», «*Μεταλλευτική Ένωση*»). Η εταιρεία Krupp ίδρυσε στην Ελλάδα τις θυγατρικές «*Griechischer Bergbau A.G.*», σε συνεργασία με τον Αριστοτέλη Μακρή της ΕΛΑΪΣ, και τη «*Mazedonischer Bergbau A.G.*», με σκοπό τον συντονισμό των συμφερόντων της⁷⁸.

Η σημαντικότερη διεύρυνση της οικονομικής συνεργασίας της Γερμανίας με Έλληνες επιχειρηματίες της εποχής αφορούσε τις βιομηχανίες εκείνες που εργάστηκαν για τις ανάγκες των γερμανικών στρατιωτικών κατοχικών δυνάμεων και του γερμανικού στρατού στο ανατολικό και το αφρικανικό μέτωπο. Αμέσως μετά την εισβολή των Γερμανών τον Απρίλιο του 1941, αγοράστηκε όλο το απόθεμα τοματοπολτού και κονσερβών με λαχανικά από κονσερβοποιία του Ναυπλίου και δόθηκε παραγγελία ενός εκατομμυρίου μέτρων βαμβακερού και μάλλινου υφάσματος σε εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας, γεγονός που ενθάρρυνε του εργοστασιάρχες να ζητήσουν γερμανικά ανταλλακτικά για τις μηχανές. Επίσης οι έντεκα μεγαλύτερες καπνοβιομηχανίες έσπευσαν να υποβάλλουν κοινή προσφορά στις αρχές κατοχής για την παραγωγή τσιγάρων για τον γερμανικό στρατό. Η «*Αθηναϊκή Χαρτοποιία*» κατάφερε να απαλλοτριωθούν γειτονικά οικόπεδα για να επεκταθεί το εργοστάσιο της εταιρείας, αφού οι ιδιοκτήτες της είχαν εμπιστοσύνη στη Βέρμαχτ για περαιτέρω ανάπτυξη των εργασιών της επιχείρησης. Τέλος δύο από τις μεγαλύτερες αλυσίδες

⁷⁷ Χ. Νίκας, «Δωσιλογισμός και οικονομικός παραλογισμός. Παραοικονομία και υπερπληθωρισμός στην κατοχική Ελλάδα», στο: «*Εχθρός*» εντός των τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής (Επιμ. Ι. Μιχαηλίδης – Η. Νικολακόπουλος – Χ. Φλάισερ), Αθήνα 2006, σ. 147-148

⁷⁸ Χ. Χατζηιωσήφ, ό. π., σ. 185 & σ. 192

υπεραγορών τροφίμων της Αθήνας άρχισαν να αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια της Κατοχής⁷⁹.

Οι Γερμανοί ασκούσαν αυστηρό έλεγχο στις βιομηχανίες που κάλυπταν υλικά τον στρατό τους, ενώ, όσον αφορά τις βιομηχανίες παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, επέτρεπαν στους εργοστασιάρχες να ελέγχουν τη διανομή των προϊόντων. Τα αγαθά αυτά πρέπει να ήταν βασική πηγή εφοδιασμού της μαύρης αγοράς, γεγονός που αποδεικνύει τις στενές σχέσεις παραγωγών, μαυραγοριτών και αρχών κατοχής. Οι σχέσεις αυτές μετέτρεπαν τους συγκεκριμένους επιχειρηματίες σε συνεργάτες των Γερμανών και επειδή κινδύνευαν από τη δράση του ΕΑΜ, άρχισαν να υποστηρίζουν τις αντίπαλες δυνάμεις, όπως τον ΕΔΕΣ («*Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος*») ή τα Τάγματα Ασφαλείας, με χαρακτηριστικά παραδείγματα των επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης, του Βόλου και της Λάρισας⁸⁰.

⁷⁹ Χ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 186, σ. 199 & σ. 201

⁸⁰ Σ. Β. Θωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 127-128, Χ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 188

Γ' Κεφάλαιο

Αντίσταση για μια Ελεύθερη Ελλάδα

3.1. «Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο»

«...Έτσι και στη δική μας χώρα από την πρώτη στιγμή έτρεξαν στους κατακτητές τα φιλόδοξα και ιδιοτελή καθάρματα... Αυτά λοιπόν τα φιλόδοξα και ιδιοτελή καθάρματα κρύβουν από το λαό όλα τα εγκλήματα των κατακτητών, τους παρουσιάζουν για ευεργέτες του λαού...Και γύρω από τους αρχιπροδότες Τσολάκογλου...όλοι οι ασυνείδητοι μεγαλοκαρχαρίες των θολών νερών, οι σπεκουλάντηδες, οι μεγαλο-επιχειρηματίες, οι εργολάβοι, οι μεσάζοντες, οι «οικονομικώς συνεργαζόμενοι μετά των αρχών κατοχής»...Οι προδότες και τα τσακάλια άνοιξαν το δρόμο στην ηθική εξαχρείωση».⁸¹

Από τις πρώτες σελίδες του βιβλίου του, ο Δημήτρης Γληνός, χωρίς φόβο αλλά με πολύ πάθος, εκτοξεύει τα βέλη του, όχι μόνο απέναντι στους Γερμανούς κατακτητές, αλλά και προς τους εγχώριους συνεργάτες τους. Το βιβλίο του Γληνού εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Σεπτέμβριο του 1942 και είχε ως σκοπό να ενημερώσει τον ελληνικό λαό για τις θέσεις του ΕΑΜ.

Στο τέταρτο κεφάλαιο ο Γληνός παρουσιάζει τους σκοπούς του «εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα». Ως πρωταρχικό σκοπό θέτει την «καθημερινή πάλη» για την αντιμετώπιση του λιμού και θεωρεί πως σημαντική είναι η «καταπολέμηση κάθε συμβιβασμού με τη σκλαβιά». Στη συνέχεια προτρέπει να μην εξυπηρετούνται οι πολεμικοί σκοποί του κατακτητή με την εργασία του λαού και την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας και δηλώνει ξεκάθαρα πως είναι απαραίτητη «η ενεργητική αντίσταση στη βία, η απάντηση στη βία με τη βία, ο ένοπλος αγώνας και η τελική ένοπλη εξέγερση». Αμέσως μετά παρουσιάζει τις απόψεις του για την οργάνωση του ελληνικού κράτους ύστερα από την εκδίωξη των Γερμανών: «...κυβέρνηση από την ηγεσία του εθνικοαπελευθερωτικού παλλαϊκού αγώνα», αποκατάσταση των λαϊκών ελευθεριών, εκλογές για συντακτική εθνοσυνέλευση. «Κατάχτηση της εξωτερικής λευτεριάς, κατάχτηση και κατοχύρωση της εσωτερικής λευτεριάς...»⁸².

⁸¹ Δ. Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Ενιαίο Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Αθήνα 1944, σ. 27-30

⁸² Δ. Γληνός, *ό. π.*, σ. 39-41

Για την επίτευξη της απελευθέρωσης απαραίτητη είναι η «ενότητα στην οργάνωση...Όλες οι μερικότερες δυνάμεις πρέπει να είναι συνταγμένες σε μια μεγάλη παντοδύναμη οργάνωση. Αλλιώς θα έχουμε ενέργειες αλληλοσυγκρουόμενες, άστοχες, άσκοπες και που πολλές φορές η μια θα εξουδετερώνει την άλλη... Και τρίτο απαραίτητο στοιχείο: ενότητα στην καθοδήγηση». Ο Γληνός προτρέπει να παραμεριστούν προσωπικές φιλοδοξίες, πάθη, μίσση, το πολιτικό και ιδεολογικό παρελθόν⁸³.

Πριν από την ίδρυση του ΕΑΜ υπήρξαν αρκετές, διάσπαρτες και αυτόνομες, πράξεις αντίστασης απέναντι στις δυνάμεις του Άξονα, από μια μερίδα του ελληνικού λαού που επιθυμούσε τη συνέχιση του αντιφασιστικού αγώνα. Συμβολική πράξη αντίστασης ήταν το χειροκρότημα των Αθηναίων πολιτών προς τους Βρετανούς αιχμαλώτους στις 10 Μαΐου του 1941. Στα τέλη του ίδιου μήνα, δύο βουλγαρικά πλοία, φορτωμένα με πολεμοφόδια, ανατινάχθηκαν στο λιμάνι του Πειραιά και μια αποθήκη πυρομαχικών των Γερμανών ανατινάχθηκε στη Θεσσαλονίκη. Ο αγκυλωτός σταυρός αποκαθελώθηκε από τον βράχο της Ακρόπολης από τους Μανώλη Γλέζο και Απόστολο Σάντα. Τον Ιούλιο εμφανίστηκαν οι πρώτες ομάδες ένοπλων ανταρτών στη Μακεδονία, τον Αύγουστο έγιναν οι πρώτες δολιοφθορές⁸⁴.

Ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν και οι πρώτες αντιστασιακές ομάδες, που αργότερα προσχώρησαν στο ΕΑΜ: η «*Νέα Φιλική Εταιρεία*» στη Μεσσηνία, το «*Μέτωπο Εθνικής Απελευθέρωσης*» στην Ηλεία, το «*Εθνικό Μέτωπο*» στη Θεσσαλία, το «*Πατριωτικό Μέτωπο*» στην Ήπειρο και άλλες. Στόχοι τους ήταν η αντιμετώπιση του λιμού, η περίθαλψη των τραυματιών, η κυκλοφορία προπαγανδιστικών φυλλαδίων και η προετοιμασία του ένοπλου αγώνα⁸⁵.

Το ΕΑΜ και οι υπόλοιπες υποοργανώσεις του, μαζί με το στρατιωτικό του σκέλος, τον ΕΛΑΣ («*Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός*»), έγινε η κυρίαρχη αντιστασιακή δύναμη. Μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού εντάχθηκε στους κόλπους του, αντιδρώντας στην κατοχή και στην εξαθλίωση που του είχε επιβληθεί και επειδή θεωρούσε το παλαιό πολιτικό καθεστώς υπεύθυνο για την προσπάθεια εκφασισμού της κοινωνίας. Σημαντικό ρόλο στη μεγέθυνση του ΕΑΜ έπαιξαν η αποτυχία των Βρετανών να συντονίσουν καλύτερα τις αντιστασιακές ομάδες που έλεγχαν και το

⁸³ Δ. Γληνός, *ό. π.*, σ. 41-42

⁸⁴ Ι. Λ. Χόνδρος, «Η ελληνική Αντίσταση 1941-1944. Επανεκτίμηση», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση* (Επιμ. Γ. Ο. Ιατρίδης), Αθήνα 1984, σ. 69-70

⁸⁵ Α. Ελεφαντής, «Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ», στην: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8 (2003), σ. 91

γεγονός ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ), που ήταν μια από τις κύριες συνιστώσες του, κατάφερε να οργανώσει πολλές απεργιακές κινητοποιήσεις κατά τη διάρκεια της Κατοχής⁸⁶.

Ουσιαστικά το ΕΑΜ ήταν η εξέλιξη του «Παλλαϊκού Μετώπου» του 1935, που είχε δημιουργηθεί για την αντιμετώπιση του φασισμού, ως εφαρμογή της απόφασης του 7^{ου} Συνεδρίου της Γ' Διεθνούς. Στις 28 Μαΐου 1941 ιδρύθηκε η «Εθνική Αλληλεγγύη», μια οργάνωση με ανθρωπιστικό χαρακτήρα που είχε ως σκοπό την υποστήριξη των καταδιωκόμενων κομμουνιστών και την αντιμετώπιση της εξαθλίωσης του λαού. Στις 16 Ιουλίου 1941 ιδρύθηκε το «Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο», μια υπερκομματική οργάνωση που είχε σκοπό την αντικατάσταση της Γ.Σ.Ε.Ε («Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας»), η οποία εκείνη την εποχή είχε γίνει όργανο των δωσίλογων κυβερνήσεων. Ύστερα από πρόσκληση στελεχών του ΚΚΕ σε όλα τα πολιτικά κόμματα, για τη δημιουργία μιας πλατιάς αντιστασιακής οργάνωσης, στις 27 Σεπτεμβρίου 1941 δημιουργήθηκε το ΕΑΜ από το ΚΚΕ, το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας, την Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας και το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας, χωρίς να χάσει κανένα από τα κόμματα αυτά την ιδεολογική και οργανωτική του αυτονομία⁸⁷.

Το ΕΑΜ αποτέλεσε ουσιαστική διέξοδο για τη νεολαία και τα παιδιά της εποχής. Τον Φεβρουάριο του 1943 ιδρύθηκε η «Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων» (ΕΠΟΝ) από δέκα αντιστασιακές οργανώσεις νέων και την οργάνωση νεολαίας του ΕΑΜ. Στο καταστατικό της οργάνωσης γινόταν σαφής ο αντιφασιστικός, πατριωτικός και εθνικοαπελευθερωτικός χαρακτήρας της. Η νεολαία της ΕΠΟΝ βοήθησε ουσιαστικά στην επανέναρξη της λειτουργίας των σχολείων στην επαρχία, που είχαν κλείσει λόγω της Κατοχής. Επίσης οι τέχνες γνώρισαν άνθηση μέσω της ΕΠΟΝ, αφού οι νέοι και οι νέες ήρθαν σε επαφή με το θέατρο, τη μουσική και τις χορωδίες, τις εκθέσεις ζωγραφικής και την ποίηση. «Ζητάμε με ίσια δικαιώματα για όλα τα παιδιά πολύπλευρη παιδεία και ποιοτική μόρφωση, διαποτισμένη με το πνεύμα της λαοκρατικής Δημοκρατίας, σφραγίζοντας ο καθένας μας την προσωπική του αξία και εξύψωση με το δημιουργικό του έργο» και «Θα αγωνιστούμε να πετύχουμε σ' όλα τα επίπεδα της δράσης μας πραγματική, και με

⁸⁶ Μ. Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945. Κατοχή-Αντίσταση* (Επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ – Π. Παπαστράτης), Αθήνα 2007, τ. Γ2, σ. 9, Ιωάννης Λ. Χόνδρος, *ό. π.*, σ. 72-74

⁸⁷ Μ. Π. Λυμπεράτος, *ό. π.*, σ. 10-12, Α. Ελεφαντής, *ό. π.*, σ. 93-94

εσωτερική πειθαρχία, αυτοδιοίκηση»· είναι δύο σημεία στον «Δωδεκάλογο της Νεολαίας της Ελλάδας» που αντικατοπτρίζουν την εκπολιτιστική δράση της ΕΠΟΝ.⁸⁸

Στην ΕΠΟΝ ήταν οργανωμένοι νέοι και νέες ηλικίας 15 έως 24 ετών, επομένως μπορούσαν να συμμετέχουν ενεργά και στην ένοπλη δράση. Οι ένοπλες ομάδες της ΕΠΟΝ έφθασαν τις 140 το 1943 και ο αριθμός των ΕΠΟΝιτών και των ΕΠΟΝιτισσών που εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ έφθασαν τις 70.000⁸⁹.

Τα παιδιά ηλικίας 7 έως 14 ετών οργανώθηκαν στα «Αετόπουλα» που αποτελούνταν από μικτές 15μελείς ομάδες. Στις ομάδες αυτές τα παιδιά ψυχαγωγούνταν, μάθαιναν να είναι αλληλέγγυα, να θαυμάζουν τους αντάρτες και συμμετείχαν ενεργά στην Αντίσταση· παρακολουθούσαν τους κατακτητές, έκαναν δολιοφθορές, έπαιρναν μέρος στις κινητοποιήσεις υπέρ της επαναλειτουργίας των σχολείων και της διοργάνωσης συσσιτίων και στις διαδηλώσεις ενάντια στις επιτάξεις εργασίας. Ο συνολικός αριθμός των «Αετόπουλων» υπολογίζεται στις 300.000 ανά την Ελλάδα⁹⁰.

Η πρωτοβουλία να δημιουργηθεί ένα μαζικό ένοπλο αντιστασιακό κίνημα εμποδιζόταν από τον υπαρκτό φόβο των μαζικών αντιποίνων. Αποφασίστηκε από την 8^η Ολομέλεια του ΚΚΕ ότι η σωστή προετοιμασία ενός οργανωμένου κινήματος αντίστασης θα έπρεπε να έχει τη σύμφωνη γνώμη του πληθυσμού των περιοχών, όπου θα γίνονταν οι ένοπλες συγκρούσεις. Στα πλαίσια της απόφασης αυτής το ΚΚΕ έδωσε την εντολή στον Θανάση Κλάρα («Άρης Βελουχιώτης») να μεταβεί στην Στερεά Ελλάδα για να πείσει τους ντόπιους πληθυσμούς για την αναγκαιότητα της οργανωμένης αντίστασης⁹¹.

Ο Βελουχιώτης ανέλαβε την πρωτοβουλία να οργανώσει τις πρώτες ένοπλες αντάρτικες ομάδες και την άνοιξη του 1942 του δόθηκε επίσημη εντολή να πράξει ό,τι είχε ήδη πράξει. Στις 7 Ιουνίου κήρυξε την έναρξη της Αντίστασης στην Ευρυτανία. Τον ίδιο μήνα συντάχτηκε καταστατικό που καθόριζε τις ποινές για αδικήματα που μπορεί να διέπρατταν οι αντάρτες του ΕΛΑΣ. Οι ποινές αυτές θα επιβάλλονταν το επόμενο χρονικό διάστημα με απίστευτη βιαιότητα από τον ίδιο τον

⁸⁸ Χ. Γκόντζος – Κ. Αναστασάκος, *Οι Εκπαιδευτικοί στην Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1985, σ. 323-324, Σ. Ζορμπαλάς, «Η Νεολαία και η Αντιστασιακή μορφωτική και πολιτιστική της δραστηριότητα», στο: *Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία. 50 χρόνια από την ίδρυση και το Εθνικό Συμβούλιο της Π.Ε.Ε.Α (1944-1994)* (Επιμ. Κλ. Σ. Κουτσούκης), Αθήνα 1995, τ. 1, σ. 170-175, Κ. Γ. Καλαντζής, *Στον αστερισμό του Δημήτρη Γληνού*, Αθήνα 1985, σ. 206-207

⁸⁹ Χ. Βερναρδάκης – Γ. Μαυρή, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα 2012, σ. 41

⁹⁰ Χ. Βερναρδάκης – Γ. Μαυρή, *ό. π.*, σ. 42

⁹¹ Μ. Π. Λυμπεράτος, *ό. π.*, σ. 12-13

Βελουχιώτη. Οι κανόνες αυτοί δημιούργησαν αίσθημα ασφάλειας και τάξης στην ύπαιθρο και ήταν ένας από τους λόγους που οι ντόπιοι πληθυσμοί προσχώρησαν στην Αντίσταση⁹².

Επιπλέον σημαντικοί λόγοι προσχώρησης στον ΕΛΑΣ ήταν οι πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες του και το γεγονός ότι οι αντάρτες – εκτός από το να μάχονται – όφειλαν να προστατεύουν τους ντόπιους και να βοηθούν στην παραγωγή και στη διανομή των αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων. Ο ΕΛΑΣ ήταν ένας εθελοντικός λαϊκός στρατός με εσωτερικές δημοκρατικές διαδικασίες και πειθαρχία. Στις γενικές συνελεύσεις των ένοπλων ομάδων, που διεξάγονταν ανά μήνα, οι αντάρτες μπορούσαν να συμμετέχουν ελεύθερα, να συζητούν και να παίρνουν αποφάσεις που αφορούσαν τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους, τις σχέσεις με τους ντόπιους. Στις συνελεύσεις γινόταν κριτική των αδικημάτων και επιβάλλονταν κυρώσεις στους υπαίτιους⁹³.

Ένα σημαντικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο ΕΛΑΣ ήταν αυτό της συντήρησης των ανταρτών, το οποίο χρησιμοποιήθηκε προπαγανδιστικά εναντίον του. Ο ΕΛΑΣ όρισε ένα συγκεκριμένο ύψος στην τιμή πώλησης των αγαθών από τους παραγωγούς προς τους αντάρτες και επέβαλε εισφορά των παραγωγών ύψους 10% επί των παραγόμενων αγαθών. Για τις συναλλαγές αυτές τηρούνταν όλα τα απαραίτητα λογιστικά έντυπα. Ύστερα από τη διακοπή ανεφοδιασμού του ΕΛΑΣ από τους Βρετανούς, το φθινόπωρο του 1943, έγιναν αρκετές επιθέσεις σε αποθήκες τροφίμων των αρχών Κατοχής, διοργανώθηκαν έρανοι και δίκτυα οικονομικής ενίσχυσης⁹⁴.

Πριν από τη συνθηκολόγηση των Ιταλών (Σεπτέμβριος 1943) ο ΕΛΑΣ χτυπούσε αιφνιδιαστικά απομονωμένα τμήματα των δυνάμεων του Άξονα. Ύστερα από τη συνθηκολόγηση των Ιταλών και έχοντας πλέον στις δυνάμεις του τον οπλισμό τους, ο ΕΛΑΣ εξαπέλυσε εκατοντάδες επιθέσεις εναντίον των Γερμανών και έφερε εις πέρας τις υποχρεώσεις του σχεδίου «*Animal*» των Βρετανών. Οι Γερμανοί υποχρεώθηκαν να αυξήσουν τις δυνάμεις τους στην Ελλάδα, αδυνατίζοντας το ευρωπαϊκό τους μέτωπο⁹⁵.

⁹² Μ. Π. Λυμπεράτος, *ό. π.*, σ. 13

⁹³ Μ. Π. Λυμπεράτος, *ό. π.*, σ. 13-15

⁹⁴ Μ. Π. Λυμπεράτος, *ό. π.*, σ. 17-18

⁹⁵ Μ. Π. Λυμπεράτος, *ό. π.*, σ. 20-21

Ο αριθμός των ενταγμένων σε όλες τις οργανώσεις του ΕΑΜ υπολογίζεται από 1,5 έως 2 εκατομμύρια, αριθμοί που αντιπροσωπεύουν το 22% έως το 31% του τότε συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας. Οι αριθμοί αυτοί αποδεικνύουν ότι το ΕΑΜ ήταν μια ευρύτερη κοινωνική συμμαχία, όπου στους κόλπους της συσπειρώθηκαν εργάτες, αγρότες, μισθωτοί, μικρέμποροι, δημόσιοι υπάλληλοι και ελεύθεροι επαγγελματίες, άνεργοι, πολλές γυναίκες, εθνικές μειονότητες⁹⁶.

Στο ΕΑΜ και στις οργανώσεις του έχει ασκηθεί έντονη κριτική. Ο Chris Woodhouse αναφέρει ότι ήταν ο δούρειος ίππος του ΚΚΕ για να επιβληθεί στη χώρα⁹⁷. Επιπλέον εντάχθηκαν στις τάξεις του άτομα, τα οποία είχαν ιδιοτελή συμφέροντα και ήταν τυχοδιώκτες. Υπήρξαν αρκετά περιστατικά βίας απέναντι σε ιδεολογικούς αντιπάλους και περιστατικά κακοποίησης αγροτών που δε συμφωνούσαν με την υποχρεωτική εισφορά στον ΕΛΑΣ. Πολλά ήταν τα περιστατικά απαράδεκτης εξουσιαστικής συμπεριφοράς και πράξεων αδικαιολόγητης βίας από ΕΛΑΣίτες προς τον άμαχο πληθυσμό⁹⁸.

3.2. Η εξέλιξη των λαοκρατικών θεσμών στην «Ελεύθερη Ελλάδα» και ο σχηματισμός της ΠΕΕΑ

Μια από τις βασικές έννοιες της σκέψης του Κορνήλιου Καστοριάδη είναι αυτή της «αυτονομίας». Ο Καστοριάδης υποστηρίζει ότι: «Μια αυτόνομη κοινωνία θα έπρεπε να 'ναι μια κοινωνία που ξέρει πως οι θεσμοί της, οι νόμοι της είναι δικό της έργο και δικό της προϊόν. Κατά συνέπεια, μπορεί να τους αμφισβητήσει και να τους αλλάξει. Ταυτόχρονα θα έπρεπε ν' αναγνωρίζει πως δεν μπορούμε να ζήσουμε δίχως νόμους»⁹⁹.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου το βιοτικό επίπεδο στην περιοχή της Ευρυτανίας ήταν ιδιαίτερα χαμηλό και οι συνθήκες διαβίωσης στα χωριά ήταν άθλιες, γιατί δεν υπήρχαν οι απαραίτητες υποδομές, όπως οδικό δίκτυο ή νοσοκομεία. Οι περισσότεροι κάτοικοι ασχολούνταν με την κτηνοτροφία, η οποία παρείχε τα προς το ζην (γάλα, τυρί, μαλλί, κρέας), ενώ άλλα προϊόντα, όπως τα φρούτα και τα λαχανικά, ήταν σπάνια. Τους χειμώνας πολλοί μετανάστευαν στα αστικά κέντρα, διότι οι

⁹⁶ Χ. Βερναρδάκης – Γ. Μαυρής, *ό. π.*, σ. 26-28 & σ. 45

⁹⁷ C.M Woodhouse, *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Αθήνα 1976, σ. 264

⁹⁸ Γ. Δ. Σακκάς, *Η ΕΑΜική Αντίσταση 1941-1944. Μια κριτική προσέγγιση*, Αθήνα 1998, σ. 176-178 & σ. 187-224

⁹⁹ Κ. Καστοριάδης, *Καιρός*, Αθήνα 2000, σ. 31

αγροτικές δουλειές σπάνιζαν. Στα δώροφα σπίτια, που ήταν λιτά χτισμένα και διακοσμημένα, στεγάζονταν ζώα και άνθρωποι¹⁰⁰.

Δύο θεσμοί καθόριζαν τη ζωή στα χωριά της Ευρυτανίας, η πατριαρχική οικογένεια και η Εκκλησία. Ο πιο ηλικιωμένος άνδρας της οικογένειας είχε την απόλυτη εξουσία, η γυναίκα δεν είχε δικαιώματα και τα παιδιά όφειλαν να υπακούουν τους μεγαλύτερους. Η Εκκλησία επηρέαζε σε μέγιστο βαθμό την κοινωνία των χωρικών και αποτελούσε τη μοναδική παρηγοριά και ελπίδα. Η κοινωνία της Ευρυτανίας εκείνη την εποχή ήταν ομοιογενής, με ισχυρή την αίσθηση της κοινοτικής αλληλεγγύης και πολιτικά συντηρητική¹⁰¹.

Οι χωρικοί έβλεπαν στα πολιτικά κόμματα τους εκφραστές των ορθών αξιών (πατρίδα, θρησκεία, οικογένεια, ατομική ιδιοκτησία) και τους μηχανισμούς που, μέσω των πελατειακών σχέσεων, εξασφάλιζαν την κοινωνική ανέλιξη. Σε λίγα χωριά της περιοχής η καθημερινότητα και η πολιτική σκέψη επηρεαζόταν από άτομα με αριστερή ιδεολογία¹⁰².

Η «Φιλοπρόοδος Ένωσις Καροπλεσίου» είχε ιδρυθεί το 1933 στο Καροπλέσι Ευρυτανίας (σήμερα υπάγεται στον νομό Καρδίτσας). Σκοπός της – όπως αναφέρεται στο καταστατικό – ήταν η υλική και πνευματική ανύψωση των κατοίκων του χωριού. Ύστερα από μια συνέλευση των κατοίκων του χωριού, συστάθηκε η «Συμβιβαστική Επιτροπή», η οποία είχε ως σκοπό τον συμβιβασμό των χωριανών σε περιπτώσεις διαφωνιών που αφορούσαν πταίσματα, όπως η εξύβριση και οι μικροκλοπές. Η συγκρότηση της επιτροπής έγινε για να καταπολεμηθεί η δικομανία των χωρικών και επειδή το ταξίδι για το Πταισματοδικείο Καρπενησίου ήταν πολυέξοδο. Η λειτουργία της συγκεκριμένης επιτροπής έπαυσε το 1937, ύστερα από την παρέμβαση του τοπικού εισαγγελέα· είχε όμως παγιωθεί στη συνείδηση των κατοίκων ως ένας θεσμός που βοήθησε στη διατήρηση των ομαλών διαπροσωπικών τους σχέσεων¹⁰³.

Η Κατοχή είχε ως αποτελέσματα την απώλεια της ελευθερίας και την κατάλυση της κρατικής υπόστασης. Η κοινωνική και οικονομική ζωή των πολιτών του ελληνικού κράτους δέχθηκε ολέθρια πλήγματα. Στην ύπαιθρο η αποσύνθεση της κρατικής μηχανής ήταν εντονότερη, αν και οι κατακτητές είχαν διατηρήσει τα

¹⁰⁰ Γ. Σακκάς, «Ο Εμφύλιος πόλεμος στην Ευρυτανία», στο: *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960* (Επιμ. Μ. Mazower), Αθήνα 2004, σ. 206-207

¹⁰¹ Γ. Σακκάς, *ό. π.*, σ. 207-208

¹⁰² Γ. Σακκάς, *ό. π.*, σ. 208-209

¹⁰³ Θ. Τσουπαρόπουλος, *Λαοκρατικοί Θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης. Ιστορική και νομική προσέγγιση*, Αθήνα 1989, σ. 21-26

σώματα ασφαλείας (χωροφυλακή και αστυνομία), τα οποία όμως δεν έδειχναν ιδιαίτερο ζήλο στην αντιμετώπιση της ζωοκλοπής. Σε αυτές τις συνθήκες ήταν επιτακτική η ανάγκη της αυτοθέσμησης των κοινωνιών της υπαίθρου. Τον Αύγουστο του 1941 στον συνοικισμό Κλειτσού Κορίτσα, ύστερα από γενική συνέλευση των χωρικών και με πρωτοβουλία του μέλους του ΚΚΕ Γεωργούλα Μπέικου συγκροτήθηκε η «Επιτροπή Επίλυσης των προβλημάτων του χωριού Κορίτσα-Κτημενίων», που κινήθηκε στα χνάρια της επιτροπής του Καροπλεσιού¹⁰⁴.

Τον Δεκέμβριο του 1942 ο Μπέικος και άλλα μέλη του ΚΚΕ συνέταξαν τον «Κώδικα Ποσειδών», ο οποίος περιείχε οκτώ άρθρα: πέντε αφορούσαν την αυτοδιοίκηση και τρία την απονομή δικαιοσύνης. Ο «Κώδικας Ποσειδών» απευθυνόταν στις οργανώσεις του ΕΑΜ και ανέφερε ότι η γενική συνέλευση των χωρικών θα όριζε τις επιτροπές και τις υποεπιτροπές της λαϊκής αυτοδιοίκησης και δικαιοσύνης. Η γενική συνέλευση ήταν το κυρίαρχο όργανο και μπορούσε να αποφασίσει την ανάκληση των μελών των επιτροπών. Το αξίωμα του μέλους ήταν τιμητικό, υποχρεωτικό και άμισθο. Όσον αφορά την εκπαίδευση, θεσπίστηκε η «Σχολική Υποεπιτροπή», η οποία αποτελείτο από τρία ανακλητά μέλη και τον εκπαιδευτικό. Καθήκοντα της συγκεκριμένης υποεπιτροπής ήταν η βελτίωση και η συντήρηση της υλικοτεχνικής υποδομής του σχολείου, η προμήθεια όλων των εποπτικών μέσων, η διαχείριση του σχολικού ταμείου, η - άνευ εξαιρέσεως - φοίτηση των παιδιών στο σχολείο. Η «Σχολική Υποεπιτροπή» λογοδοτούσε στη γενική συνέλευση¹⁰⁵.

Το 1943 ήταν το έτος καμπή για την εξέλιξη του πολέμου, για την εξάπλωση της Αντίστασης και τους λαοκρατικούς θεσμούς. Την άνοιξη του 1943 η περιφερειακή επιτροπή Φθιώτιδας, Φωκίδας και Ευρυτανίας του ΚΚΕ έθεσε σε εφαρμογή την «Εγκύκλιο 4» στους προαναφερθέντες νομούς, η οποία ουσιαστικά ήταν ο «Κώδικας Ποσειδών» με μικρές τροποποιήσεις που αφορούσαν τον αριθμό των μελών των επιτροπών. Τον Αύγουστο του 1943 συντάχθηκε ο «Κώδικας Αυτοδιοίκησης και Λαϊκής Δικαιοσύνης για τη Στερεά Ελλάδα», ο οποίος εφαρμόστηκε για ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Όσον αφορά την εκπαίδευση ο «Κώδικας Στερεάς» - όπως κατέληξε να ονομάζεται - όριζε σχολική επιτροπή με τέσσερα μέλη, δύο τακτικά και δύο αναπληρωματικά, εκλεγμένα από τον λαό (έναν κοινοτικό ή δημοτικό σύμβουλο) και έναν εκπαιδευτικό. Έργο της σχολικής επιτροπής ήταν η

¹⁰⁴ Θ. Γσουπαρόπουλος, *ό. π.*, σ. 13-21

¹⁰⁵ Θ. Γσουπαρόπουλος, *ό. π.*, σ. 26-29 & σ. 118-119

παροχή δωρεάν εκπαίδευσης και μόρφωσης, η ίδρυση σχολείων για τους αναλφάβητους, η συντήρηση των σχολείων, ο έλεγχος του διδακτικού προσωπικού και η εξεύρεση πόρων¹⁰⁶.

Ο «Κώδικας Στερεάς» αντικαταστάθηκε από την «Απόφαση 6» του «Κοινού Γενικού Στρατηγείου των Ελλήνων Ανταρτών» (ΚΓΣΑ), την οποία αποδέχθηκαν και άλλες αντιστασιακές οργανώσεις. Το κείμενο της «Απόφασης 6» συντάχθηκε από τον εκπρόσωπο του ΕΔΕΣ στο ΚΓΣΑ, ως κίνηση συνεργασίας των αντάρτικων οργανώσεων. Η επιτροπή που θα ασχολιόταν με την εκπαίδευση, ονομάστηκε «Σχολικοεκκλησιαστική» και ήταν τριμελής· αποτελείτο από δύο αιρετούς και έναν αντιπρόσωπο της «Λαϊκής Διοικητικής Επιτροπής», η οποία εκλεγόταν από τον λαό. Η επιτροπή είχε ως σκοπό την εξεύρεση πόρων για τα σχολεία και τις εκκλησίες¹⁰⁷.

Με τη συνθηκολόγηση των Ιταλών αρκετές περιοχές της χώρας ένωσαν ξανά τον άνεμο της ελευθερίας να πνέει. Η «Ελεύθερη Ελλάδα» περιελάμβανε τις ορεινές περιοχές της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας, της Θράκης, της Μακεδονίας και της Ηπείρου, της Πελοποννήσου και της Κρήτης, ενώ υπήρχαν θύλακες ελευθερίας σε νησιά και απομονωμένα χωριά. Σύμφωνα με το άρθρο 2 της «Απόφασης 6», διενεργήθηκαν εκλογές στην ελεύθερες περιοχές για την ανάδειξη των επιτροπών αυτοδιοίκησης¹⁰⁸.

Όταν το ΚΓΣΑ διαλύθηκε λόγω των συγκρούσεων ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ, η «Απόφαση 6» αντικαταστάθηκε με τις «Διατάξεις του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ για την Αυτοδιοίκηση και τη Λαϊκή Δικαιοσύνη», ο οποίος είχε 146 άρθρα και τέθηκε σε ισχύ ως τον Αύγουστο του 1944. Όσον αφορά την εκπαίδευση, υπεύθυνη ήταν η σχολική επιτροπή, η οποία αποτελείτο από τέσσερα μέλη, τρία τακτικά και ένα αναπληρωματικό. Οι πολίτες εξέλεγαν ένα τακτικό και το αναπληρωματικό μέλος και τα άλλα δύο τακτικά μέλη ορίζονταν από το Κοινοτικό ή το Δημοτικό Συμβούλιο και από τους εκπαιδευτικούς. Έργο της σχολικής επιτροπής ήταν η παροχή δωρεάν εκπαίδευσης και μόρφωσης του λαού, η συντήρηση των σχολείων, ο έλεγχος του διδακτικού προσωπικού και η εξεύρεση πόρων¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Θ. Τσουπαρόπουλος, *ό. π.*, σ. 30-31 & σ. 125-126

¹⁰⁷ Θ. Τσουπαρόπουλος, *ό. π.*, σ. 43-46 & σ. 141

¹⁰⁸ Μ. Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα 2009, τ. 2, σ. 807 & σ. 821

¹⁰⁹ Θ. Τσουπαρόπουλος, *ό. π.*, σ. 34, σ. 148 & σ. 152

Στις 14 Δεκεμβρίου 1943 η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ, με ανακοίνωσή της, πρότεινε σε όλα τα πολιτικά κόμματα που αγωνίζονταν για την απελευθέρωση να λάβουν μέρος στον σχηματισμό μιας κυβέρνησης εθνικής ενότητας που θα συνέχιζε τον απελευθερωτικό αγώνα, με την προϋπόθεση τη μη επάνοδο του βασιλιά στη χώρα πριν τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Στο ίδιο κάλεσμα το ΕΑΜ δήλωσε πως δεν μονοπωλούσε τον Εθνικό Αγώνα. Τα αστικά κόμματα απάντησαν ότι το ΕΑΜ μαζί με τον ΕΛΑΣ είχαν παρεκκλίνει της αρχικής τους πορείας και είχαν μεταβληθεί σε κίνηση εξόντωσης του ελληνικού λαού. Ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν πιο επιθετικός στις δηλώσεις του, λέγοντας πως κατανοούσε τη μερίδα εκείνη του πληθυσμού που υποστήριζε τα Τάγματα Ασφαλείας και ότι από όπου αναχωρούν τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής εγκαθίσταται η κατοχή του ΚΚΕ¹¹⁰.

Οι πρώτες επαφές για τη σύσταση μιας κυβέρνησης εθνικής ενότητας είχαν γίνει ήδη από τον Μάιο του 1943, αλλά υπήρξαν άκαρπες και οι συνομιλίες διεκόπησαν ύστερα από την αυτοδιάλυση της Γ' Διεθνούς. Ύστερα από την οριστική ρήξη με τα αστικά κόμματα (Ιανουάριος 1944), η 10^η Ολομέλεια του ΚΚΕ έκρινε ότι ήταν δυνατή η δημιουργία μιας κυβέρνησης που θα είχε ως στόχους την απελευθέρωση, την εθνική ενότητα και την αυτοδιάθεση του ελληνικού λαού. Η συγκρότηση της «Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης» (ΠΕΕΑ) αποφασίστηκε ομόφωνα από την ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ¹¹¹.

Η ΠΕΕΑ ιδρύθηκε στις 10 Μαρτίου 1944 στη Βίνιανη της Ευρυτανίας και την πρώτη της σύνθεση απάρτιζαν οι Ευρ. Μπακιρτζής, Εμμ. Μάντακας, Γιωρ. Σιάντος, Ηλ. Τσιριμώκος και Κωσ. Γαβρηλίδης. Οι Μάντακας και Σιάντος ήταν μέλη του ΚΚΕ και ο Μπακιρτζής συμπαθών. Στη δεύτερη συνεδρίαση της ΠΕΕΑ αποφασίστηκε η σύγκληση Εθνικού Συμβουλίου και ο τρόπος εκλογής των μελών του. Επίσης αποφασίστηκε η αποστολή γραπτής πρόσκλησης προς τον Ζέρβα του ΕΔΕΣ και τον συνταγματάρχη Ψαρρό της ΕΚΚΑ («Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωσις») να ενταχθούν στον «Εθνικό Στρατό», όπως θεωρείτο πλέον ο ΕΛΑΣ. Στις 18 Απριλίου 1944 η ΠΕΕΑ ανασχηματίστηκε με την είσοδο των

¹¹⁰ Γ. Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής(1943-1944)*, Αθήνα 2015, σ. 165-166

¹¹¹ Σ. Κανελλόπουλος, «Πρόλογος», στα: *Εθνικό Συμβούλιο. Περιληπτικά Πρακτικά εργασιών της πρώτης συνόδου του (Κορυσχάδες 14-27 Μαΐου 1944)*, Κοινότητα Κορυσχάδων 1992, σ. 23

Αλεξάνδρου Σβώλου, Νικ. Ασκούτση, Αγγ. Αγγελόπουλου, Σταμ. Χατζήμπεη και Πέτρου Κόκκαλη¹¹².

Ύστερα από τον ανασχηματισμό, η ΠΕΕΑ είχε στους κόλπους της όλες τις δημοκρατικές πολιτικές τάσεις. Βάσει της ιδρυτικής της πράξης, κύριος σκοπός της ήταν ο συντονισμός του απελευθερωτικού αγώνα στο πλευρό των Συμμάχων και η κατοχύρωση της εθνικής ελευθερίας και ανεξαρτησίας¹¹³.

Στη δεύτερη συνεδρίασή της (13 Μαρτίου 1944) η ΠΕΕΑ ενέκρινε την πρώτη της πράξη, που αφορούσε τη σύγκληση του Εθνικού Συμβουλίου, και την έκτη της πράξη, που αφορούσε τον τρόπο εκλογής των μελών του. Το Εθνικό Συμβούλιο θα γινόταν το κοινοβούλιο που θα επικύρωνε την εξουσία της ΠΕΕΑ. Οι εκλογές ορίστηκαν για τις 23 Απριλίου¹¹⁴.

Λόγω της Κατοχής, οι εκλογές διεξήχθησαν ανάλογα με τις εκάστοτε υπάρχουσες τοπικές συνθήκες. Στις περιοχές της «*Ελεύθερης Ελλάδας*» η ψηφοφορία ήταν μυστική και καθολική. Η λαϊκή ψήφος αφορούσε την ανάδειξη - από κάθε δήμο ή κοινότητα - εκλεκτόρων, οι οποίοι θα συνέρχονταν σε συνέλευση για την ανάδειξη ενός εθνοσυμβούλου με τη συγκέντρωση σχετικής πλειοψηφίας. Στις κατεχόμενες περιοχές η εκλογή των εθνοσυμβούλων θα γινόταν από συσκέψεις των κατοίκων ή των αντιπροσώπων τους στα συλλογικά τους όργανα (εργατικά συνδικάτα, επαγγελματικοί σύλλογοι). Τα αστικά κέντρα θα εξέλεγαν ανάλογο με τον πληθυσμό τους αριθμό εθνοσυμβούλων, ενώ οι βουλευτές της τελευταίας Βουλής του 1936 είχαν το δικαίωμα να γίνουν μέλη του Εθνικού Συμβουλίου εάν το επιθυμούσαν¹¹⁵.

Τότε ήταν η πρώτη φορά που δόθηκε το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες και στους νέους και στις νέες άνω των 18 ετών. Η προσέλευση στην εκλογική διαδικασία ήταν εντυπωσιακή για τα δεδομένα της εποχής, αφού υπολογίζεται ότι ψήφισαν έως 1,8 εκατομμύρια, χωρίς τη συμμετοχή των ψηφοφόρων από την ανατολική Μακεδονία και Θράκη, την Κρήτη και άλλα νησιά. Εξελέγησαν 180 εθνοσύμβουλοι – μεταξύ αυτών και πέντε γυναίκες – και σε αυτούς προσετέθησαν 12 βουλευτές της Βουλής 1936. Εκλέχτηκαν δικαστικοί, στρατιωτικοί, ιερείς, εργάτες, αγρότες και δημόσιοι υπάλληλοι. Στις 14 Μαΐου 1944 το Εθνικό Συμβούλιο ξεκίνησε τις εργασίες του στο δημοτικό σχολείο των Κορυτσάδων Ευρυτανίας και η τελευταία του

¹¹² Γ. Σκαλιδάκης, *ό. π.*, σ. 179-180, Μ. Mazower, *ό. π.*, σ. 79-90, *Αρχείο της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.Ε.Α) Πρακτικά συνεδριάσεων*, Αθήνα 1990, σ. 71 & σ. 81

¹¹³ Σ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 25-26

¹¹⁴ *Αρχείο της Π.Ε.Ε.Α, ό. π.*, σ. 71

¹¹⁵ Γ. Σκαλιδάκης, *ό. π.*, σ. 186

συνεδρίαση έγινε στις 27 Μαΐου 1944. Σύμφωνα με το ψήφισμά του «*όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον Λαό και ασκούνται από τον Λαό. Η Αυτοδιοίκηση και η Λαϊκή Δημοκρατία είναι θεμελιώδεις θεσμοί του δημόσιου βίου των Ελλήνων*»¹¹⁶.

Η λειτουργία των λαοκρατικών θεσμών και οι εκλογές για την ανάδειξη Εθνικού Συμβουλίου δεν ήταν να δυνατό να μη δεχθούν κριτική. Στις συνελεύσεις των χωριών ήταν συνήθως ομιλητές άνθρωποι του ΕΑΜ και η διαδικασία της ψηφοφορίας γινόταν έτσι που να εκλέγονται εκείνοι. Ο Mazower σχολιάζει ότι «*μπορούν να βρεθούν ανησυχητικές ιστορικές αναλογίες ανάμεσα σ' αυτό το πρωτοφανές επεισόδιο της πολεμικής περιόδου με τις μεταπολεμικές Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης... Το Εθνικό Συμβούλιο... εκείνο που συμβόλιζε μάλλον ήταν η καθοριστική σημασία που απέδιδε το ΕΑΜ στην εκπροσώπηση μέσα στους κόλπους του τού συνόλου της κοινωνίας*». Οι εκλογές για το Εθνικό Συμβούλιο έχουν χαρακτηριστεί «*όχι ανόθευτες*», διότι οι ΕΑΜικές οργανώσεις επέλεξαν τους υποψηφίους και κατάρτισαν τα ψηφοδέλτια και όπως σχεδιάστηκε η ψηφοφορία, τα μέλη του ΚΚΕ που εξελέγησαν ήταν τα $\frac{2}{3}$ των Εθνοσυμβούλων¹¹⁷.

3.3. Οι πρώτες ενδείξεις για έναν Εμφύλιο

Η άνοδος της δημοτικότητας του ΕΑΜ και οι στρατιωτικές επιτυχίες του ΕΛΑΣ, την άνοιξη του 1943, ανησύχησαν τόσο τους Βρετανούς, που τους απασχολούσε η επιρροή τους στην μεταπολεμική Ελλάδα, όσο και το εγχώριο πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο, που θεωρούσε πως η ελληνική κοινωνία βάδιζε επικίνδυνα προς την Αριστερά. Ο ΕΔΕΣ αποτελούσε το στρατιωτικό αντίπαλο δέος του ΕΛΑΣ και ο Ζέρβας είχε εκφράσει την επιθυμία του να στραφεί εναντίον του. Εξάλλου οι αψιμαχίες μεταξύ των δύο οργανώσεων ήταν συχνές σε όλο το μήκος των επιχειρησιακών τους ορίων¹¹⁸.

Η αυτοπεποίθηση του Ζέρβα τονώθηκε, όταν, το καλοκαίρι του 1943, ο ΕΔΕΣ ενισχύθηκε πολύ σε στρατιωτικό υλικό από τους Βρετανούς και πλήθος αξιωματικών προσχώρησε στις τάξεις του, γιατί πίστευαν ότι μετά την Απελευθέρωση -που ήταν κοντά- θα έχαιραν προνομίων για τη συμμετοχή τους στην Αντίσταση. Οι συγκρούσεις ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ ξεκίνησαν τον Οκτώβριο του 1943 στην

¹¹⁶ Σ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 28-34

¹¹⁷ Γ. Δ. Σακκάς, *ό. π.*, σ. 179-186, Μ. Mazower, *ό. π.*, σ. 322-323

¹¹⁸ C.M Woodhouse, *ό. π.*, σ. 260, Γ. Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση. Κατακτήσεις και συγκρούσεις 1942-1944», στην: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8 (2003), σ. 138

Ήπειρο, όπου ο ΕΛΑΣ είχε ασθενείς δυνάμεις, οι οποίες διαλύθηκαν αμέσως. Στις 10 Οκτωβρίου ο ΕΔΕΣ ξεκίνησε γενικευμένη επίθεση, τη στιγμή που οι ιταλικές δυνάμεις κατοχής αποπλίζονταν και ο Ζέρβας θεωρούσε πως έπρεπε να παρεμποδιστεί ο εξοπλισμός του ΕΛΑΣ¹¹⁹.

Ο Βελουχιώτης συγκέντρωσε δυνάμεις του ΕΛΑΣ και κινήθηκε εναντίον του ΕΔΕΣ. Η προέλαση των δυνάμεων του Βελουχιώτη ήταν κατατριστική· ταυτόχρονα οι Γερμανοί είχαν ξεκινήσει εκκαθαριστικές επιχειρήσεις, γεγονός που δημιούργησε ένα χάος. Το ΚΚΕ ενημέρωσε τον Βελουχιώτη ότι κύριος εχθρός ήταν οι Γερμανοί και επιδίωξη θα έπρεπε να είναι η συνεργασία με τις δυνάμεις του ΕΔΕΣ, αν αυτό ήταν εφικτό, για να αντιμετωπιστούν οι κατακτητές. Ο Βελουχιώτης συνέχισε τις επιθέσεις εναντίον του ΕΔΕΣ από τις 10 Νοεμβρίου έως τις 4 Φεβρουαρίου 1944, οπότε και υπογράφηκε ανακωχή. Ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις, οι οποίες οδήγησαν στην απόφαση της παγίωσης των ορίων ελέγχου των δύο οργανώσεων (Συμφωνία της Πλάκας). Από τις 29 Φεβρουαρίου και έπειτα ο ΕΔΕΣ παρέμεινε αδρανής, ενώ συμφωνήθηκε μια άτυπη ανακωχή και με τους Γερμανούς, η οποία διήρκησε έως τον Σεπτέμβριο¹²⁰.

Με τη σύσταση της ΠΕΕΑ συμπληρώθηκε άλλο ένα κομμάτι στο παζλ των ελληνικών κυβερνήσεων της περιόδου της Κατοχής, που συμπεριελάμβανε τη δωσίλογη κυβέρνηση Ράλλη και την εξόριστη, στο Κάιρο, κυβέρνηση Τσουδερού. Στις 14 Δεκεμβρίου 1943, την ημέρα που το ΕΑΜ έκανε την πρόταση για τη σύσταση κυβέρνησης εθνικής ενότητας, ο αρχηγός της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης δήλωσε ότι στόχοι της κυβέρνησής του αποτελούσαν η επιστροφή του βασιλιά Γεώργιου στην Ελλάδα, η συνεργασία των εξόριστων πολιτικών με αυτούς που είχαν παραμείνει στη χώρα και η αποκατάσταση της εσωτερικής ενότητάς της. Στις αρχές του Ιανουαρίου του 1944 ο Τσουδερός εξουσιοδότησε επίσημα τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό να λειτουργήσει ως επίσημος εκπρόσωπος της εξόριστης κυβέρνησης στην Αθήνα, ωστόσο η χώρα απελευθερωνόταν¹²¹.

Ο Τσουδερός θεώρησε πως οι προτάσεις του ΕΑΜ αποτελούσαν έμμεση αναγνώριση της δικής του κυβέρνησης και αντιπρότεινε τη συμμετοχή του ΕΑΜ στην κυβέρνησή με τους δικούς του όρους. Παράλληλα προσπάθησε να πείσει τον Γεώργιο ότι έπρεπε να δεχθεί την αντιβασιλεία, αφού είχε συνειδητοποιήσει ότι η

¹¹⁹ Γ. Μαργαρίτης, *ό. π.*, σ. 138

¹²⁰ Γ. Μαργαρίτης, *ό. π.*, σ. 138-139

¹²¹ C.M Woodhouse, *ό. π.*, σ. 264, H. Richter, «1936-1946, Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα», στην: *Η Ελληνική Αντίσταση 1936-1949*, Αθήνα 1975, τ. 2, σ. 83

επάνοδος του βασιλιά σε συνδυασμό με μία απόβαση στην Ελλάδα ήταν ένα ενδεχόμενο που δεν επρόκειτο να συμβεί άμεσα. Στις 25 Φεβρουαρίου 1944 ενημέρωσε τον Γεώργιο ότι οι Βρετανοί συμφωνούσαν με τη συμμετοχή αριστερών, όπως ο Σβώλος, στην κυβέρνηση και την 1^η Μαρτίου δήλωσε πως επρόκειτο να γίνουν ταραχές στο ελληνικό στράτευμα¹²².

Η σύσταση της ΠΕΕΑ οδήγησε σε αλυσιδωτές αντιδράσεις. Μόλις έγινε γνωστή η είδηση της ύπαρξής της, στις 31 Μαρτίου 1944 δημοκρατικοί αξιωματικοί του ελληνικού στρατεύματος στη Μέση Ανατολή απαίτησαν την αναγνώριση της ΠΕΕΑ, την παραίτηση Τσουδερού και προέβησαν σε στάση. Επιτροπές αξιωματικών ανέλαβαν τη διοίκηση στρατιωτικών μονάδων. Ακολούθησαν ταραχές στο ελληνικό στράτευμα που διήρκησαν μέχρι τα μέσα του Απριλίου. Σημαντικό ρόλο στην υποκίνηση των ταραχών έπαιξαν οι υπουργοί της κυβέρνησης Τσουδερού, Σοφ. Βενιζέλος και Βύρων Καραπαναγιώτης και οι Βρετανοί, που επιθυμούσαν την απομάκρυνση των δημοκρατικών αξιωματικών από το στράτευμα. Ο Τσουδερός αναγκάστηκε να παραιτηθεί και την αρχηγεία της κυβέρνησης ανέλαβε - με διορισμό του από τον βασιλιά Γεώργιο - ο Σοφ. Βενιζέλος, αλλά οι στασιαστές δεν τον αποδέχθηκαν. Οι Βρετανοί κατέστειλαν το κίνημα των δημοκρατικών αξιωματικών, αφού όπως δήλωσε ο Τσώρτσιλ «...δε θα αργήσουμε να πάρουμε τα κατάλληλα μέτρα για να εμποδίσουμε κινήματα και διαδηλώσεις που μπορούν να απειλήσουν τη τάξη και την ησυχία στην Αίγυπτο, και ακόμα τη θέση του βασιλιά και της ελληνικής κυβέρνησης». Ο Τσώρτσιλ πέτυχε την καταστολή του κινήματος δίχως να μαθευτούν τα γεγονότα του Απριλίου στην ελληνική κοινή γνώμη. Στις 26 Απριλίου 1944 ο βασιλιάς Γεώργιος διόρισε πρωθυπουργό της εξόριστης κυβέρνησης τον Γεώργιο Παπανδρέου¹²³.

Ταυτόχρονα με τις ταραχές στο ελληνικό στράτευμα της Μέσης Ανατολής, η δολοφονία του συνταγματάρχη Ψαρρού της ΕΚΚΑ από ΕΛΑΣίτες, στις 17 Απριλίου υπέσκαψε τις όποιες προσπάθειες για την εθνική ενότητα. Η ΕΚΚΑ ήταν μια αντιστασιακή οργάνωση που αποτελείτο από ετερόκλητα πολιτικά στοιχεία, δημοκρατικούς και βασιλικούς. Οι βασιλικοί διαφώνησαν με τη Συμφωνία της Πλάκας, διαχώρισαν τη θέση τους από οποιαδήποτε συνεργασία με άλλες αντιστασιακές οργανώσεις και απαίτησαν να υπαχθούν στις οδηγίες του βασιλιά. Η

¹²² H. Richter, *ό. π.*, σ.83

¹²³ Α. Θ. Αγγελόπουλος, *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο. Η Μεγάλη Ευθύνη των Συμμάχων*, Αθήνα 1994, σ. 68-70, H. Richter, *ό. π.*, σ. 87-103, C.M Woodhouse, *ό. π.*, σ. 283-285

ομάδα αυτή άρχισε να επιχειρεί στρατιωτικά εναντίον του ΕΛΑΣ. Ο ΕΛΑΣ πίεσε τον Ψαρρό, έτσι ώστε να σταματήσουν οι βασιλικοί τις επιθέσεις εναντίον των ΕΛΑΣιτών. Ο Βελουχιώτης ήταν εκείνος που θα όξυνε την κατάσταση, ύστερα από την υπόσχεση του Ψαρρού ότι θα αφοπλιζε τους βασιλικούς και θα δίκαιζε τους αρχηγούς τους. Στις 16 Απριλίου ο ΕΛΑΣ εξαπέλυσε επίθεση εναντίον του Ψαρρού, ο οποίος αιχμαλωτίστηκε και εκτελέστηκε. Το κίνημα των στρατιωτικών της Μέσης Ανατολής και η εκτέλεση του Ψαρρού χρησιμοποιήθηκαν εναντίον της αποστολής της ΠΕΕΑ στο Συνέδριο του Λιβάνου¹²⁴.

Πριν το Συνέδριο του Λιβάνου, η ΠΕΕΑ είχε επικοινωνήσει με την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση -Τσουδερό και Σοφ. Βενιζέλο- τέσσερις φορές, για το ζήτημα της κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Αποφασίστηκε η αποστολή των Σβώλου, Αγγελόπουλου και Ασκούτση εκ μέρους της ΠΕΕΑ, του Ρούσου εκ μέρους του ΚΚΕ, των Πορφυρογένη και Στρατή εκ μέρους του ΕΑΜ και του Σαράφη εκ μέρους του ΕΛΑΣ. Η αντιπροσωπεία ήταν πολυπρόσωπη, έτσι ώστε να καλύψει την ανάγκη εκπροσώπησης όλων των τάσεων που επικρατούσαν εντός της ΠΕΕΑ. Όλοι οι αντιπρόσωποι στη Μέση Ανατολή θα διαπραγματεύονταν σύμφωνα με ορισμένες σαφείς οδηγίες, όπως την επίτευξη της αποκήρυξης της κυβερνήσεως Ράλλη, τη δυνατότητα επικοινωνίας με την έδρα τους, τη διεκδίκηση νευραλγικών υπουργείων, την επίτευξη σύστασης ενιαίου στρατού απαλλαγμένου από φασιστικά στοιχεία και την αποτροπή της επιστροφής του βασιλιά στην Ελλάδα πριν τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος¹²⁵.

Στην πρώτη συνάντηση που έγινε στο Κάιρο, ο Παπανδρέου πρότεινε στον Σβώλο τη σύσταση κυβέρνησης χωρίς τη συμμετοχή πολιτικών των παλαιών κομμάτων, αλλά εισέπραξε τη διαφωνία του τελευταίου. Όταν τα έξι μέλη της ΠΕΕΑ έφθασαν στον Λίβανο, απομονώθηκαν από τους Βρετανούς και δεν μπορούσαν να επικοινωνήσουν με την έδρα τους. Στις εργασίες του Συνεδρίου (17 -20 Μαΐου 1944) έλαβαν επίσης μέρος πρόσωπα από όλες τις πολιτικές παρατάξεις και τις αντιστασιακές οργανώσεις. Ο Παπανδρέου, εκμεταλλευόμενος το κίνημα της Μέσης Ανατολής και τη δολοφονία Ψαρρού, επιτέθηκε με σφοδρούς χαρακτηρισμούς προς την αντιπροσωπεία ΠΕΕΑ/ΕΑΜ/ΚΚΕ/ΕΛΑΣ. Παράλληλα σε συζητήσεις που είχε με εκπροσώπους του ΕΔΕΣ, προσπάθησε να τους εκμαιεύσει εάν ήταν ικανοί διαλύσουν τον ΕΛΑΣ και δήλωσε ότι τα Τάγματα Ασφαλείας του Ράλλη δικαιολογημένα

¹²⁴ H. Richter, *ό. π.*, σ. 115-121, Α. Θ. Αγγελόπουλος, *ό. π.*, σ. 61, *Αρχείο της Π.Ε.Ε.Α, ό. π.*, σ. 73

¹²⁵ *Αρχείο της Π.Ε.Ε.Α, ό. π.*, σ. 69, σ. 74, σ. 77 & σ. 84-86, Α. Θ. Αγγελόπουλος, *ό. π.*, σ. 72

συστάθηκαν, εφόσον υπήρχε ο ΕΛΑΣ. Η αντιπροσωπεία ΠΕΕΑ/ΕΑΜ/ΚΚΕ/ΕΛΑΣ καταδίκασε το κίνημα της Μέσης Ανατολής και αποδέχθηκε μια συμφωνία που δεν καθόριζε τα χαρτοφυλάκιά της στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας και δεν έδινε σαφή λύση στο πολιτειακό. Αποφασίστηκε ότι η τιμωρία των συνεργατών των κατακτητών θα γινόταν στο μέλλον και η σύσταση του ενιαίου στρατού θα γινόταν ύστερα από αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και υπαγωγή όλων των αντάρτικων ομάδων σε ενιαία συμμαχική διοίκηση. Η αντιπροσωπεία ΠΕΕΑ/ΕΑΜ/ΚΚΕ/ΕΛΑΣ θεώρησε ότι δεν έπρεπε να αποχωρήσει από το συνέδριο, διότι θα χαρακτηριζόταν ως υπεύθυνη για τη διάσπαση της εθνικής ενότητας¹²⁶.

Η αρχική αντίδραση στη συμφωνία των εναπομεινάντων στη Βίνιανη ήταν έντονη και παρέμεινε έτσι μέχρι τα τέλη του Ιουλίου. Στις 26 Ιουλίου σοβιετική αποστολή, με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Ποπόφ, έφθασε στο αρχηγείο του ΕΛΑΣ. Οι Σοβιετικοί συνειδητοποίησαν ότι ο ΕΛΑΣ δεν αποτελούσε ένα στρατό με τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα μπορούσε να επιβάλλει την εξουσία του στην Ελλάδα. Δεκαπέντε ημέρες μετά την σοβιετική αποστολή, η ΠΕΕΑ αποδέχθηκε τη συμμετοχή της στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας, αποδεχόμενη πέντε υπουργεία. Στις 4 Σεπτεμβρίου συνήλθε το πρώτο υπουργικό συμβούλιο, κοντά στην Καζέρτα της Ιταλίας, όπου είχε μεταφερθεί η ελληνική κυβέρνηση. Ενώ η αποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα συνεχιζόταν, ο Παπανδρέου δήλωσε φοβισμένος ότι το ΕΑΜ θα έκανε πραξικόπημα. Στις 26 Σεπτεμβρίου 1944 συγκλήθηκε διάσκεψη μεταξύ των Βρετανών, της ελληνικής κυβέρνησης και εκπροσώπων του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Στο σύμφωνο που υπογράφηκε αναφερόταν ότι όλες οι αντάρτικες ομάδες υπάγονταν πλέον στον έλεγχο του Βρετανού στρατηγού Σκόμπυ, ο οποίος απέκτησε τον έλεγχο της Αθήνας, αφού απαγορεύτηκε στον ΕΛΑΣ η είσοδος στην πρωτεύουσα και τα Τάγματα Ασφαλείας χαρακτηρίστηκαν ως «*όργανα του εχθρού*». Στις 18 Οκτωβρίου 1944 η κυβέρνηση «*Εθνικής Ενότητας*» έφτασε στην απελευθερωμένη Αθήνα και την 1^η Νοεμβρίου έφυγαν τα τελευταία γερμανικά στρατεύματα από την ηπειρωτική Ελλάδα. Η ΠΕΕΑ, ύστερα από την τελευταία συνεδρίασή της (4/10/1944), ολοκλήρωσε το έργο της και έπαψε να υπάρχει¹²⁷.

¹²⁶ H. Richter, *ό. π.*, σ. 122-136, C.M Woodhouse, *ό. π.*, σ. 285-289, Α. Θ. Αγγελόπουλος, *ό. π.*, σ. 73-81

¹²⁷ *Αρχείο της Π.Ε.Ε.Α, ό. π.*, σ. 105-107 & σ. 206, C.M Woodhouse, *ό. π.*, σ. 298-300 & σ. 306-307, H. Richter, *ό. π.*, σ. 151-157

Δ' Κεφάλαιο

Η εκπαίδευση στην «Ελεύθερη Ελλάδα»

4.1. Τα δεινά της εκπαίδευσης στην Κατοχή

Ο λιμός του χειμώνα του 1941-1942 προκάλεσε πολλά θύματα, μεταξύ των οποίων και 60.000 παιδιά. Η υγεία 130.000 παιδιών επιδεινώθηκε από τον συνεχή υποσιτισμό και περίπου 400.000 παιδιά έμειναν ορφανά και απροστάτευτα, με αποτέλεσμα να περιφέρονται στους δρόμους των αστικών κέντρων. Δεν έλειψαν και τα περιστατικά ψυχοπάθειας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον εγκλεισμό 450 παιδιών στο Δημόσιο Ψυχιατρείο Αθηνών¹²⁸.

Η εκπαίδευση δε θα μπορούσε να αποφύγει το έρεβος της Κατοχής σε μια κοινωνία που υλικά και ηθικά καταρρακωνόταν καθημερινά. Πρώτα από όλα οι καταστροφές της υλικοτεχνικής υποδομής ήταν πρωτοφανείς και τεράστιες. Στις περιοχές της χώρας που έλεγχαν οι Βούλγαροι, έγινε προσπάθεια αλλοίωσης της εθνικής ταυτότητας των κατοίκων, μέσω της επιβολής της διδασκαλίας των βουλγάρικων, του κλεισίματος των ελληνικών σχολείων και τις εκδιώξεις των Ελλήνων εκπαιδευτικών. Στις υπόλοιπες περιοχές, που ήταν υπό γερμανική και ιταλική κατοχή, όλες οι βαθμίδες εκπαίδευσης υπολειτούργησαν λόγω του κινδύνου των βομβαρδισμών και του φόβου των αντιποίνων για την Αντίσταση¹²⁹.

Ένα άλλο γεγονός που είχε ως συνέπεια την υπολειτουργία όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης ήταν η έλλειψη του διδακτικού προσωπικού. Οι εκπαιδευτικοί είχαν στελεχώσει τον ελληνικό στρατό ως έφεδροι αξιωματικοί στο μέτωπο της Αλβανίας και πολλοί έχασαν τη ζωή τους. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής πάρα πολλοί εντάχθηκαν στην Αντίσταση και στο ΕΑΜ. Σημαντική ήταν η συμβολή τους στην οργάνωση συσσιτίων για τα παιδιά, στις απεργιακές κινητοποιήσεις, στην προστασία καταζητούμενων από τις κατοχικές αρχές, στην έκδοση και στη διανομή του παράνομου τύπου της Αντίστασης και τέλος στη συγκρότηση επιτροπών που μελέτησαν τα προβλήματα της εκπαίδευσης¹³⁰.

¹²⁸ Κ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 100-101

¹²⁹ Κ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 102 & σ. 106

¹³⁰ Κ. Θ. Περαίου, «Οι εκπαιδευτικοί στην Εθνική Αντίσταση», στην: *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (1962), σ. 443-444, Κ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 105, Χ. Γκόντζος – Κ. Αναστασάκος, *ό. π.*, σ. 57-76 & σ. 105-188

Παρά το γεγονός ότι τα νηπιαγωγεία δεν άνοιξαν καθόλου, τα δημοτικά λειτούργησαν περιστασιακά, η μαθητική διαρροή αυξήθηκε σε δυσθεώρητα ύψη (600.000 παιδιά) και τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης στελεχώθηκαν με ελάχιστο προσωπικό, οι κατοχικές κυβερνήσεις αντιμετώπιζαν την εκπαίδευση ως θεσμό που λειτουργούσε υπό κανονικές συνθήκες. Ψηφίστηκαν διατάγματα και νόμοι, που δεν εφαρμόστηκαν, ενώ συχνές ήταν οι κυβερνητικές παρεμβάσεις στην τριτοβάθμια εκπαίδευση¹³¹.

Σε αυτό το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον, εκπαιδευτικοί, που άνηκαν στον χώρο της Αριστεράς, συνέλαβαν ένα μοντέλο εκπαιδευτικού συστήματος με συγκεκριμένα αιτήματα, το οποίο εφαρμόστηκε για ένα σύντομο χρονικό διάστημα στην «*Ελεύθερη Ελλάδα*».

4.2. Οι άνθρωποι πίσω από το «Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας»

Ο Δημήτρης Γληνός γεννήθηκε στη Σμύρνη της Μικράς Ασίας το 1882, όπου και φοίτησε στην Ευαγγελική Σχολή. Συνέχισε τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, από όπου αποφοίτησε το 1905. Τα πρώτα βήματα της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας τα έκανε στο Αδραμύτιο και τη Σμύρνη. Το 1908 ταξίδεψε στη Γερμανία, όπου παρακολούθησε μαθήματα Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας έως το 1911. Εκεί ήρθε σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες του δασκάλου και στελέχους του SPD («*Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα της Γερμανίας*») Heinrich Schulz¹³².

Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1911 και διορίστηκε καθηγητής στο Αρσάκειο Αθηνών και από το 1912 έως το 1916 διετέλεσε διευθυντής του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης. Την εποχή εκείνη ο Γληνός διατύπωσε τις ιδέες του για την εκπαίδευση, οι οποίες ήταν πρωτοποριακές για την εποχή και προσπάθησε να τις εφαρμόσει ως γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας (1917-1920), ως καθηγητής των Παιδαγωγικών Ακαδημιών και μέσα από τον «*Εκπαιδευτικό Όμιλο*» έως το 1927. Ύστερα από τη διάσπαση του «*Ομίλου*» συμμετείχε ενεργά στην πολιτική, αφού προσχώρησε στο ΚΚΕ και εκλέχθηκε βουλευτής το 1936. Στη δικτατορία του Μεταξά εξορίστηκε και φυλακίστηκε. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν ένας από τους ιδρυτές του ΕΑΜ. Απεβίωσε τον Δεκέμβριο του 1943¹³³.

¹³¹ Κ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 102-104

¹³² Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *ό. π.*, σ. 155 & σ. 158

¹³³ Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *ό. π.*, σ. 155 -157

Ο Γληνός ήταν επηρεασμένος και από τον Αμερικάνο παιδαγωγό John Dewey, αφού υποστήριζε ότι *«Η αλήθεια...είναι εκείνη που έχει τέτοια ανταπόκριση με τις ανάγκες και τις συνθήκες της ζωής, με τους όρους, με την αντικειμενική υπόσταση και τη ροή της πραγματικότητας...Ζωντανό άρα αληθινό είναι το σπέρμα που βλασταίνει. Το μόνο κριτήριο της αλήθειας είναι η πράξη»* και ότι η ζωή πρέπει να είναι η βασική προϋπόθεση για τη μόρφωση. Θεωρούσε ότι η μελέτη της αρχαιότητας θα πρέπει να έχει ως στόχο τη μετουσίωση των αρχαίων αξιών σε νέες, αφού διακήρυττε ότι η τυφλή μίμηση οδηγεί στην παρακμή. Βασική του θέση ήταν πως η γνώση είναι κοινωνική δημιουργία και συνάρτηση της ιστορική εξέλιξης¹³⁴.

Ο Κώστας Σωτηρίου γεννήθηκε το 1889 στο Μαρκόπουλο Αττικής, όπου τελείωσε το δημοτικό σχολείο. Πατέρας του ήταν ο δήμαρχος της περιοχής, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα αυταρχικός. Ο Σωτηρίου φοίτησε στο *«Ελληνικό Σχολείο»* του Κορωπίου και στο γυμνάσιο της Ριζάρειου Θεολογικής Σχολής. Τελειώνοντας τη μέση εκπαίδευση, φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών έως το 1911. Διορίστηκε στο 8^ο Γυμνάσιο Αθηνών και μετεκπαιδεύθηκε στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης, που διηύθυνε ο Γληνός¹³⁵.

Η καλή του οικονομική κατάσταση του έδωσε τη δυνατότητα να σπουδάσει για τέσσερα χρόνια στην Ελβετία, όπου ήρθε σε επαφή με το έργο του ψυχολόγου Claparède, των παιδαγωγών Dewey και Kerschensteiner, το *«Σχολείο Εργασίας»* και την ολική μέθοδο πρώτης ανάγνωσης και γραφής Decroly. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα έγινε μέλος του *«Εκπαιδευτικού Ομίλου»* και ξεκίνησε τη διδασκαλία. Μετέφρασε έργα των Dewey και Pfister και το 1928 διορίστηκε ως διευθυντής του Διδασκαλείου Θηλέων Πειραιά για τα επόμενα επτά χρόνια, όπου και εφάρμοσε τις γνώσεις και τις ιδέες του. Κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας εξέδωσε το περιοδικό *«Παιδαγωγική»* και αρκετές φορές αντιμετώπισε το μένος του καθεστώτος¹³⁶.

Στην Κατοχή συμμετείχε στην ίδρυση της ΕΠΟΝ, έγραψε τον *«Δωδεκάλογο»* της και ήταν από τους βασικούς πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής προσπάθειας της ΠΕΕΑ. Μετά την Απελευθέρωση επαναπροσλήφθηκε στη δημόσια εκπαίδευση για ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Πολιτεύθηκε αργότερα με την ΕΔΑ

¹³⁴ Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *ό. π.*, σ. 159 -166

¹³⁵ Κ.Γ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 59-60

¹³⁶ Κ. Γ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 61-67

(«*Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά*») και εκλέχθηκε βουλευτής για δύο χρόνια (1959-1961). Ασθένησε από την επάρατο νόσο και απεβίωσε το 1965¹³⁷.

Η παιδεία σύμφωνα με τον Σωτηρίου είναι κοινωνικό φαινόμενο και στο βιβλίο του «*Η παιδεία μας σήμερα*» (1946) υποστήριξε ότι «*τρεις είναι οι κατάρτες του εκπαιδευτικού μας συστήματος: 1) ο ψευτοκλασικισμός 2) ο άγονος ιστορισμός και 3) ο στείρος εγκυκλοπαιδισμός*». Υποστήριξε πως «*η επιστήμη και μόνο η επιστήμη, και στη θεωρία και στην πράξη, πρέπει να είναι η βάση μα και το πιο πολύτιμο όργανο στη μόρφωση, που θα πάρει η νέα γενιά*»¹³⁸.

Ο Μιχάλης Παπαμαύρος γεννήθηκε το 1891 στη Βολισσό της Χίου σε μια αγροτική οικογένεια. Προοριζόταν να ακολουθήσει το επάγγελμα του γεωργού, όμως το γεγονός ότι ήταν άριστος μαθητής, ανάγκασε τον πατέρα του να τον στείλει πρώτα στο «*Σχολαρχείο*» του χωριού και έπειτα στο Γυμνάσιο της Χίου. Λόγω των άριστων επιδόσεών του απέκτησε πρόσβαση στα χρήματα του «*Πρωείου Κληροδοτήματος*» και αποφάσισε να σπουδάσει Παιδαγωγικά στη Γερμανία¹³⁹.

Έμαθε γερμανικά στην Αθήνα, αλλά την περίοδο που ετοιμαζόταν να ταξιδέψει, ξέσπασαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και κατατάχτηκε σε ένα εθελοντικό σώμα συμπατριωτών του με σκοπό την απελευθέρωση της Χίου. Μετά το τέλος των πολέμων εργάστηκε για λίγο ως δάσκαλος στο χωριό του και στα μέσα του 1915 πήγε στη Γερμανία, για να σπουδάσει στη Φιλοσοφική Σχολή και στο «*Παιδαγωγικό Σεμινάριο*» του Πανεπιστημίου της Ιένα. Εκεί γνώρισε το «*Σχολείο Εργασίας*» και τις απόψεις των παιδαγωγών Dewey και Kerschesteiner¹⁴⁰.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Παπαμαύρος κινδύνευσε να απελαθεί από τη Γερμανία, διότι η Ελλάδα είχε προσχωρήσει στο στρατόπεδο της Αντάντ. Έτσι παντρεύτηκε την αδελφή ενός Γερμανού συμφοιτητή και φίλου του. Κατάφερε να παραμείνει στη χώρα και να πάρει διδακτορικό δίπλωμα στην Παιδαγωγική, στη Φιλοσοφία και στην Αρχαία Φιλολογία. Παράλληλα επηρεάστηκε από τις μαρξιστικές ιδέες και ασπάστηκε τον σοσιαλισμό. Μετά την ήττα των Γερμανών στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έζησε από κοντά τις κοινωνικές αναταραχές και τις λαϊκές διαδηλώσεις στη Γερμανία¹⁴¹.

¹³⁷ Κ. Γ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 88-95

¹³⁸ Κ. Γ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 73, Κ. Δ Σωτηρίου, «Το Εθνικό Συμβούλιο», στην: *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (1962), σ. 302

¹³⁹ Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *ό. π.*, σ. 209-210

¹⁴⁰ Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *ό. π.*, σ. 210

¹⁴¹ Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *ό. π.*, σ. 210-211

Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1919 και διορίστηκε σε διάφορες θέσεις στην εκπαίδευση. Το 1928 διορίστηκε γενικός διευθυντής του Διδασκαλείου Λαμίας, όπου εφάρμοσε τις προοδευτικές του ιδέες, ιδρύοντας τις πρώτες μαθητικές κοινότητες. Όμως δέχθηκε ανηλεή κριτική από τον εκδότη της συντηρητικής εφημερίδας «*Ο Ρουμελιώτης*» με αποτέλεσμα να απολυθεί το 1933. Αφού αντιμετώπισε πολλές οικονομικές δυσκολίες αποφάσισε να γράψει βοηθήματα, να κάνει μεταφράσεις και να δουλέψει ως πλασιέ βιβλίων¹⁴².

Ο γάμος του τού δημιούργησε πολλά προβλήματα κατά τη διάρκεια της Κατοχής, διότι υπήρχε η υπόνοια ότι η γυναίκα του συνεργαζόταν με τους κατακτητές. Συμμετείχε στο ΕΑΜικό κίνημα και συνέβαλε τα μέγιστα στην εκπαιδευτική προσπάθεια της ΠΕΕΑ, με τη συγγραφή του αναγνωστικού «*Ελεύθερη Ελλάδα*». Μετά την Απελευθέρωση διώχθηκε και ως δωσίλογος-λόγω της γυναίκας του- και ως κομμουνιστής. Ύστερα από τον Εμφύλιο έζησε μια ζωή γεμάτη οικονομικές δυσκολίες και διώξεις. Απεβίωσε το 1963¹⁴³. Ο Παπαμαύρος θεωρούσε ότι σκοπός της παιδείας «είναι η δημιουργία μιας πολύπλευρης και συμμετρικά μορφωμένης προσωπικότητας» και διακήρυττε ότι «*άμα αλλάζει το κοινωνικό καθεστώς του λαού μας, τότε αυτόματα θ' αλλάζει και το Σχολείο μας*».

Η Ρόζα Ιμβριώτη γεννήθηκε το 1898 στη συνοικία Γκύζη της Αθήνας. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, απ' όπου αποφοίτησε ως καθηγήτρια Φιλολογίας. Κατά τη διάρκεια των σπουδών της γνώρισε τον σύζυγό της Γιάννη Ιμβριώτη. Αρχικά εργάστηκε ως φιλόλογος σε γυμνάσια της πρωτεύουσας και αργότερα (1930) μετεκπαιδεύτηκε στο Παρίσι και στο Βερολίνο με υποτροφία από το υπουργείο Παιδείας, μαζί με το σύζυγό της. Στο Βερολίνο σπούδασε Φιλοσοφία της Ιστορίας, Παιδαγωγική, Ψυχολογία και Ειδική Παιδαγωγική. Το 1933 επέστρεψε στην Ελλάδα και έγινε η πρώτη γυμνασιάρχης της χώρας¹⁴⁴.

Από το 1920 συμμετείχε ενεργά στο φεμινιστικό κίνημα και έγινε μια από τις ηγέτιδες του. Ήταν μέλος του «*Εκπαιδευτικού Ομίλου*» και το 1924 δίδαξε Φιλοσοφία της Ιστορίας στη Μαράσλειο. Η προσέγγισή της γύρω από την Ιστορία και οι μέθοδοί της στάθηκαν οι αιτίες για την επίθεση που δέχθηκε το 1925, ώσπου τελικά απολύθηκε το 1926. Την εποχή εκείνη απέκτησε το προσωνύμιο «*Η κόκκινη*

¹⁴² Κ. Γ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 170-182

¹⁴³ Κ. Γ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 183-199

¹⁴⁴ Κ. Γ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 103-104

δασκάλα», γιατί κατηγορήθηκε ότι δίδασκε τις θεωρίες του ιστορικού υλισμού. Επανήλθε στα δημόσια σχολεία το 1926 και το 1927 και συντάχθηκε με τον Γληνό, ύστερα από τη διάσπαση του «*Εκπαιδευτικού Ομίλου*». Το 1936 υπό το καθεστώς Μεταξά μετατέθηκε στο Κιλκίς, όπου εφάρμοσε μεθόδους του «*Σχολείου Εργασίας*»¹⁴⁵.

Η Ιμβριώτη τέθηκε τελικά σε διαθεσιμότητα και κλήθηκε από τον ίδιο τον Μεταξά, ο οποίος της δήλωσε ότι δε θα την απέλυε, διότι τη γνώριζε από την επίσκεψη του Γερμανού ψυχολόγου Spranger στην Αθήνα το 1931 και ότι δεν επρόκειτο να την αφήσει να διδάξει σε Γυμνάσια. Εκείνη αντιπρότεινε να ιδρυθεί ένα Ειδικό Σχολείο - το πρώτο στην Ελλάδα - στο οποίο θα γινόταν διευθύντρια. Το σχολείο όντως ιδρύθηκε και λειτουργούσε στους χώρους του και φροντιστήριου γονέων. Στεγάστηκε στην Καισαριανή, επανδρώθηκε με γνωστούς εκπαιδευτικούς της εποχής και η Ιμβριώτη εφάρμοσε όλες τις σύγχρονες μεθόδους της εποχής («*Σχολείο Εργασίας*», ολική μέθοδος Decroly). Όταν ξέσπασε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, το σχολείο έκλεισε και η Ιμβριώτη συμμετείχε στην οργάνωση συσσιτίων¹⁴⁶.

Ήταν ιδρυτικό μέλος της ΕΠΟΝ και τον Ιούνιο του 1944 ταξίδεψε στην «*Ελεύθερη Ελλάδα*» για να βοηθήσει στην εκπαιδευτική προσπάθεια της ΠΕΕΑ. Μετά την Απελευθέρωση επέστρεψε στην Αθήνα και προσπάθησε να επαναλειτουργήσει το Ειδικό Σχολείο, αλλά κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών το σχολείο καταστράφηκε. Η Ιμβριώτη συνελήφθη και μεταφέρθηκε στο Τρικέρι, όπου έκανε μαθήματα στις αναλφάβητες κρατούμενες. Υπήρξε μέλος του ΚΚΕ και απεβίωσε τον Σεπτέμβριο του 1977 στην Αθήνα¹⁴⁷.

Σε μια γιορτή του Ειδικού Σχολείου είχε πει ότι «...*Το ζήτημα του αδύναμου παιδιού, ξεπερνάει τα όρια του απλού οικονομικού υπολογισμού και μπαίνει στα πλαίσια της ανώτερης ηθικής, είναι μαζί μεγάλωμα σ' επιφάνεια και σε βάθος της ανθρώπινης ψυχής που υψώνει τη στάθμη της ανθρωπότητας*».

Ο Πέτρος Κόκκαλης γεννήθηκε το 1896 στη Λιβαδειά και ήταν το δευτερότοκο παιδί του γυμνασιάρχη Σωκράτη Κόκκαλη. Γενάρχης της οικογένειας ήταν ο Λουκάς Κόκκαλης, ο οποίος υπήρξε πληρεξούσιος της Γ' Εθνοσυνέλευσης

¹⁴⁵ Κ. Γ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 104-110, Γ. Μωραΐτης, «Η διαχρονική επικαιρότητα της παιδαγωγικής της προσωπικότητας», στο: *Η Ρόζα της Εκπαίδευσης, της Επανάστασης*, Αθήνα 2001, σ. 23 & σ. 28

¹⁴⁶ Κ. Γ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 111-124, Γ. Μωραΐτης, *ό. π.*, σ. 23-24

¹⁴⁷ Κ. Γ. Καλαντζής, *ό. π.*, σ. 145-150, Ν. Αποστολοπούλου, «Η Ρόζα Ιμβριώτη στην εξορία», στο: *Η Ρόζα της Εκπαίδευσης, της Επανάστασης*, Αθήνα 2001, σ. 62-63

της Τροιζήνας. Ο Πέτρος Κόκκαλης αποφοίτησε από το Γυμνάσιο το 1911 και γράφτηκε στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1913 πήγε στη Γερμανία, για να συνεχίσει τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και το 1914 υπέβαλε αίτηση στράτευσης στον γερμανικό στρατό, για να πολεμήσει στο Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αίτημα που απορρίφθηκε διότι ήταν αλλοδαπός. Από το 1915 έως το 1916 βρέθηκε στην ομόλογη σχολή της Ζυρίχης, το 1916 συνέχισε τις σπουδές του στη Βέρνη, όπου πήρε το πτυχίο του στην Ιατρική και το 1919 έγινε διδάκτορας. Από το 1919 μέχρι το 1928 απέκτησε την ειδίκευση του στη χειρουργική¹⁴⁸.

Το 1928 επέστρεψε στην Ελλάδα και το 1929 έγινε διευθυντής του χειρουργικού τμήματος στο νοσοκομείο «*Ελπίς*» και υφηγητής της χειρουργικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το 1930 έγινε διευθυντής του χειρουργικού τμήματος της «*Αστυκλινικής Αθηνών*», όπου νοσηλεύονταν άποροι ασθενείς. Το 1934 ήταν συνεπιμελητής του συγγράμματος «*Χειρουργική*», το οποίο αποτέλεσε σταθμό για τη νεοελληνική ιατρική βιβλιογραφία. Το 1935 διορίστηκε τακτικός καθηγητής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθυντής της Γ΄ Χειρουργικής Κλινικής του νοσοκομείου «*Ευαγγελισμός*». Το 1939 ανέλαβε τη διεύθυνση της Β΄ Πανεπιστημιακής Χειρουργικής Κλινικής του «*Αρεταίειου Νοσοκομείου*»¹⁴⁹.

Με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου αποφάσισε να καταταγεί ως σύμβουλος αρχίατρος της Στρατιάς της Ηπείρου, όπου παρείχε τις υπηρεσίες του σε νοσοκομεία στρατιωτικά και μη. Η κατάρρευση του μετώπου και η έναρξη της Κατοχής τον βρήκαν στην Αθήνα, όπου αρνήθηκε τη συνεργασία με τους κατακτητές και ήρθε σε ευθεία αντιπαράθεση με τον δωσίλογο, τότε υπουργό Παιδείας, Λογοθετόπουλο. Από τον Μάρτιο του 1942 ο Κόκκαλης σταδιακά αποκαθλώθηκε από τα δημόσια αξιώματά του και τον Οκτώβριο του 1942 η δωσίλογη κυβέρνηση διέταξε την απομάκρυνσή του από το Πανεπιστήμιο. Βοήθησε το ΕΑΜ και την «*Εθνική Αλληλεγγύη*» είτε προσφέροντας χρήματα είτε παρέχοντας δωρεάν τις υπηρεσίες του. Στα μέσα του 1943 εντάχθηκε στην «*Σοσιαλιστική Ένωση*» δίπλα στον Αλέξανδρο Σβώλο και στον Άγγελο Αγγελόπουλο και μαζί τους ανέβηκε στο βουνό για να στελεχώσει την ΠΕΕΑ¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Θ. Χρήστου, *Πέτρος Σωκρ. Κόκκαλης (1896-1962). Ο αστός επαναστάτης ιατρός. Από τον αντιβενιζελισμό στο λενινισμό*, Αθήνα 2019, σ. 31-32, Κ. Τέντα – Λατίφη, *Πέτρος Σ. Κόκκαλης (1896-1962). Βιοματική βιογραφία*, Αθήνα 2011, σ. 17-24

¹⁴⁹ Θ. Χρήστου, *ό. π.*, σ. 32-33, Κ. Τέντα – Λατίφη, *ό. π.*, σ. 24-35

¹⁵⁰ Θ. Χρήστου, *ό. π.*, σ. 34-35, Κ. Τέντα – Λατίφη, *ό. π.*, σ. 36-71

Ο Κόκκαλης στην ΠΕΕΑ συμμετείχε ως Γραμματέας Κοινωνικής Πρόνοιας και αντικατέστησε τον Σβώλο στη γραμματεία Παιδείας και Θρησκευμάτων, όταν ο τελευταίος μετέβη στον Λίβανο. Εκλέχθηκε εθνοσύμβουλος και τη δέκατη ημέρα των εργασιών του Εθνικού Συμβουλίου ήταν ομιλητής με την παραπάνω διπλή ιδιότητα. Τον Σεπτέμβριο του 1944 έγινε «αριστίνδην» κομμουνιστής. Επέστρεψε στην απελευθερωμένη Αθήνα τον Οκτώβριο του 1944, όπου βίωσε τα Δεκεμβριανά και τη Συνθήκη της Βάρκιζας. Τον απομάκρυναν για ακόμη μια φορά από τις δημόσιες θέσεις που κατείχε και το 1947 έφυγε από την Ελλάδα και κατέληξε στο Βελιγράδι¹⁵¹.

Ο Κόκκαλης ανέλαβε το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας της ΠΔΚ («Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση») και το 1948 του ανατέθηκε η προεδρία της ΕΒΟΠ («Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί»). Μετά την ήττα του ΔΣΕ («Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας») περιπλανήθηκε σε κράτη της Ανατολικής Ευρώπης και κατέληξε στην Ανατολική Γερμανία, τον Απρίλιο του 1955, όπου και συνέχισε το επιστημονικό του έργο με μεγάλη επιτυχία ως τον θάνατό του, το 1962. Η σορός του μεταφέρθηκε στην Ελλάδα με άδεια που έδωσε προσωπικά ο, τότε πρωθυπουργός της χώρας, Κωνσταντίνος Καραμανλής¹⁵².

4.3. «Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας»

Στη δέκατη συνεδρίαση του Εθνικού Συμβουλίου, στις 23 Μαΐου 1944, ο Πέτρος Κόκκαλης, με την ιδιότητα του αναπληρωτή Γραμματέα Παιδείας, αφού αναφέρθηκε επιγραμματικά στο έως τότε έργο της ΠΕΕΑ στον τομέα αυτό, εξήρε την προσωπικότητα και το έργο του Γληνού και κατέστησε σαφές ότι «*Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση είναι έργο στις βασικές γραμμές του έτοιμο, είναι έργο του Δημήτρη Γληνού, που δημιούργησε μαζί με εκλεκτούς συνεργάτες...*»¹⁵³.

Έπειτα ανέλυσε τα χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος που κυριαρχούσε έως τότε: η Παιδεία ήταν αντιλαϊκή, αντικοινωνική και καλλιεργούσε τον ατομικισμό, αντιεπιστημονική, αφού δε διδάσκονταν οι επιστημονικές ανακαλύψεις και δινόταν βάση στην ποσοτική κάλυψη της ύλης. Τα ιδανικά που

¹⁵¹ Αρχείο της Π.Ε.Ε.Α, ό. π., σ. 82 & σ. 88, Εθνικό Συμβούλιο. Περίληπτικά Πρακτικά εργασιών της πρώτης συνόδου του (Κορυσάδες 14-27 Μαΐου 1944), Κοινότητα Κορυσάδων 1992, σ. 153-158, Θ. Χρήστου, ό. π., σ. 35-36.

¹⁵² Θ. Χρήστου, ό. π., σ. 36-39

¹⁵³ Χ. Σακελλαρίου, *Η παιδεία στην Αντίσταση*, Αθήνα 2003, σ. 73-74

προωθούσε το εκπαιδευτικό σύστημα ήταν ο ασκητισμός - *«η εργασία πρέπει να είναι καταναγκαστική εργασία»* - η προγονολατρεία και ο φασισμός¹⁵⁴.

Στην εισήγησή του ο Κόκκαλης υποστήριξε ότι η Παιδεία στο λαϊκό κράτος οφείλει να καλλιεργεί τα ιδανικά της ελευθερίας, της λαοκρατίας και της ειρήνης. Η Παιδεία θα έχει ως απώτερο σκοπό να διδάξει ότι, όπως στη φύση επικρατεί η αέναη αλλαγή, έτσι και οι κοινωνίες θα αλλάξουν μέσα από τους αγώνες του λαού, στους οποίους πρωτοπόρος θα είναι η νεολαία. Στη συνέχεια παρουσίασε περιληπτικά τις κατευθυντήριες γραμμές του *«Σχεδίου μιας Λαϊκής Παιδείας»*, δηλαδή την εισήγηση του ΕΑΜ και των εκπαιδευτικών της ΕΠΟΝ προς τη Γραμματεία Παιδείας της ΠΕΕΑ¹⁵⁵.

Το *«Σχέδιο»* αποτελούσε μια ολοκληρωμένη πρόταση για το εκπαιδευτικό σύστημα που οραματιζόνταν οι δημιουργοί του. Ήδη από τις πρώτες γραμμές καθίσταται σαφές ότι η παιδεία έχει ως βασική της αρχή *«ένας λαός μία παιδεία»* και ότι *«δεν περιορίζεται μόνο στη παιδική περίοδο της ζωής των ατόμων και δεν είναι προνόμιο μερικών»*. Η παιδεία είναι εξ' ολοκλήρου υπόθεση της Πολιτείας και όχι των ιδιωτών, επομένως δεν πρέπει να υπάρξει οικονομική φειδώ όσον αφορά την εκπαίδευση. Ως γενικός σκοπός της παιδείας ορίζεται η πνευματική, ηθική και υλική ανύψωση του λαού. Ο σκοπός αυτός θα επιτευχθεί μέσα από τη δημιουργική εργασία στο σχολείο, την επιστήμη και τις τέχνες, την καλλιέργεια της σωματικής ευρωστίας, την αμοιβαία συνεργασία και τον σεβασμό. Έτσι θα καλλιεργηθούν προσωπικότητες που θα είναι πολίτες *«θετικά δημιουργικοί»* και θα συμβάλλουν στην εκμετάλλευση όλων των πλουτοπαραγωγικών δυνάμεων της χώρας¹⁵⁶.

Το *«Σχέδιο»* προέβλεπε την ανώτατη μόρφωση τόσο των δασκάλων όσο και των καθηγητών, την υποχρεωτική μετεκπαίδευσή τους στο εξωτερικό, τη διοργάνωση υποχρεωτικών εκπαιδευτικών συνεδρίων και εκπαιδευτικών εκδρομών στο εξωτερικό με έξοδα του κράτους και την επαγγελματική εξίσωση των εκπαιδευτικών με τους υπόλοιπους δημόσιους υπαλλήλους. Όσον αφορά τα παιδιά, το *«Σχέδιο»* προέβλεπε μια σειρά μέτρων κοινωνικής πρόνοιας (δωρεάν ένδυση, δωρεάν παροχή βιβλίων και γραφικής ύλης, συσσίτια, υγειονομική περίθαλψη) και δωρεάν εκπαίδευσης σε μικτές τάξεις των 30 παιδιών. Πρωτοπόρα θέση για την εκπαίδευση των παιδιών ήταν η

¹⁵⁴ Χ. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 75-78

¹⁵⁵ Χ. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 78-79

¹⁵⁶ *Σχέδιο Μιας Λαϊκής Παιδείας. Εισήγηση του Ε.Α.Μ και της Ε.Π.Ο.Ν στη Γραμματεία Παιδείας της Π.Ε.Ε.Α*, χ. τ. 1944, σ. 1-3

άποψη των δημιουργών του «Σχεδίου» για την «ανταλλαγή επισκέψεων μαθητών στο εσωτερικό και εξωτερικό (με έξοδα του Κράτους)»¹⁵⁷.

Ως δημοτικιστές, οι δημιουργοί του «Σχεδίου» καθιερώνουν ως επίσημη γλώσσα της εκπαίδευσης τη δημοτική, τόσο στον προφορικό όσο και στον γραπτό λόγο, σε όλες τις βαθμίδες. Τα αρχαία θα διδάσκονται χωρίς την παρέμβαση της καθαρεύουσας, η οποία θα παρουσιάζεται στα παιδιά μόνο ως ιστορικό κατάλοιπο, ενώ καταργείται η ιστορική ορθογραφία και υιοθετείται το μονοτονικό σύστημα¹⁵⁸.

Οι συντάκτες του «Σχεδίου», βασιζόμενοι στη θεωρητική τους κατάρτιση, προχώρησαν στη διαμόρφωση των βαθμίδων της εκπαίδευσης ανάλογα με την ηλικία των παιδιών. Η προσχολική παιδεία «...αγκαλιάζει το παιδί από την εποχή της κήσης ως τα συμπληρωμένα 6 χρόνια», η πρωτοβάθμια εκπαίδευση αφορά την περίοδο από τα 7 έως τα 14 χρόνια, η δευτεροβάθμια αφορά την περίοδο από τα 15 έως τα 18 χρόνια και η τριτοβάθμια παρέχεται ως τα 22. Η φοίτηση στην προσχολική ηλικία είναι υποχρεωτική από την ηλικία των 2 ετών, έτσι ώστε να επιτευχθεί η μέγιστη κιναισθητική ανάπτυξη του παιδιού και η κοινωνικοποίηση μέσω του αυτοδημιούργητου παιχνιδιού. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι επίσης υποχρεωτική και έχει ως σκοπό «...να δώσει στο παιδί στοιχειωδκή γενική μόρφωση» που θα βασίζεται στην «οργανωμένη ομαδική ζωή» για «να ριζώσει στις καρδιές τους το αίσθημα της ανθρώπινης αλληλεγγύης»¹⁵⁹.

Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση «πρέπει να ετοιμάσει τους κατάλληλους για τις κατάλληλες θέσεις». Το αναλυτικό πρόγραμμα των μαθημάτων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης βασίστηκε «στις αρχές της εργασίας, της άμεσης πραγματικότητας και αυτοδιοίκησης». Χαρακτηριστικό παράδειγμα η χρήση των σχολικών κήπων, όπου, σε όλες τις τάξεις, το παιδί παρατηρεί, παρεμβαίνει και εξηγεί επιστημονικά τις μεταβολές του εδάφους, τις καλλιέργειες και τη σχέση του κήπου με το υπόλοιπο οικοσύστημα. Η προσέγγιση των μαθημάτων είναι διεπιστημονική / διαθεματική και δίνεται έμφαση στις φυσικές επιστήμες¹⁶⁰.

Η μέση εκπαίδευση έχει ως σκοπό τη μόρφωση μέσα από την παραγωγική διαδικασία, είναι τετράχρονη και υπάρχουν επιμέρους διακλαδώσεις της, ανάλογα με τα ενδιαφέροντα των παιδιών, τις ανάγκες της κοινωνίας και τις παραγωγικές δυνατότητες του τόπου που ζουν. Εκτός από την τεχνική εκπαίδευση, τα παιδιά θα

¹⁵⁷ Σχέδιο Μιας Λαϊκής Παιδείας, ό. π., σ. 4

¹⁵⁸ Σχέδιο Μιας Λαϊκής Παιδείας, ό. π., σ. 4-5

¹⁵⁹ Σχέδιο Μιας Λαϊκής Παιδείας, ό. π., σ. 6-15

¹⁶⁰ Σχέδιο Μιας Λαϊκής Παιδείας, ό. π., σ. 15-24

διδάσκονται ξένη γλώσσα, μουσική, θέατρο, αρχαία ελληνικά από μετάφραση. Κατά συνέπεια η χειρωνακτική εργασία θα εναρμονίζεται με την πνευματική, έτσι ώστε να καταρτιστούν εργαζόμενοι που θα συμβάλλουν στην εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας και θα αλλάξουν τις οικονομικές δομές της και την κοινωνική κατάσταση¹⁶¹.

4.4. Τα Παιδαγωγικά Φροντιστήρια και το Παιδαγωγικό Συνέδριο

Προς το τέλος της εισήγησής του στο Εθνικό Συμβούλιο, ο Πέτρος Κόκκαλης δήλωσε ότι *«η Γραμματεία της Παιδείας θα προσπαθήσει επίσης να οργανώσει κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού παιδαγωγικά φροντιστήρια καθώς και παιδαγωγικό συμβουλευτικό συνέδριο με αντιπροσώπους του εκπαιδευτικού κλάδου απ' όλη την Ελλάδα και τη λεύτερη και τη σκλαβωμένη»*. Στις 8 Ιουνίου 1944 η ΠΕΕΑ αποφάσισε την ίδρυση δύο Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων, τα οποία θα είχαν ως σκοπό την κατάρτιση προσωρινών δασκάλων για τα δημοτικά σχολεία στην *«Ελεύθερη Ελλάδα»*. Το προσωπικό θα αποτελείτο από έναν διευθύνοντα παιδαγωγό και από εκπαιδευτικούς διάφορων ειδικοτήτων. Στα φροντιστήρια θα μπορούσαν να εγγραφούν νέοι και νέες που είχαν αποφοιτήσει από το Γυμνάσιο και μετά το τέλος των φροντιστηρίων θα διορίζονταν ως *«προσωρινοί δάσκαλοι»*, έχοντας το δικαίωμα της μετεκπαίδευσης, έτσι ώστε να *«εξισωθούν με τους πτυχιούχους δασκάλους»*. Στις 2 Ιουνίου η ΠΕΕΑ αποφάσισε ότι προϊστάμενοι των φροντιστηρίων θα ήταν οι Σωτηρίου, Παπαμαύρος και Ιμβριώτη. Επίσης ο Κόκκαλης πρότεινε την επαναλειτουργία όλων των σχολείων, με την προϋπόθεση να αποδεσμευτούν όλοι οι εκπαιδευτικοί από τις υπόλοιπες οργανώσεις· η πρόταση έγινε ομόφωνα αποδεκτή¹⁶².

Το πρώτο Παιδαγωγικό Φροντιστήριο έλαβε χώρα στην Τύρνα και η διεύθυνσή του ανατέθηκε στη Ρόζα Ιμβριώτη. Το χωριό ήταν ολότελα καταστρεμμένο και δεν υπήρχε η δυνατότητα ούτε για διδακτικό υλικό και βιβλιοθήκη ούτε για καταλύματα. Οι σπουδαστές, που έφθασαν τους 107, φιλοξενήθηκαν σε διάφορα σπίτια του χωριού και το διδακτικό προσωπικό φιλοξενήθηκε σε ένα μικρό σπίτι. Τα μαθήματα γίνονταν στο δημοτικό σχολείο του χωριού από τις 7:30 έως τις 13:00. Τα διδακτικά αντικείμενα που αναλύθηκαν ήταν

¹⁶¹ Σχέδιο Μιας Λαϊκής Παιδείας, ό. π., σ. 25-39

¹⁶² Κ. Τέντα – Λατίφη, ό. π., σ. 340, Χ. Σακελλαρίου, ό. π., σ. 92-93, Αρχείο της Π.Ε.Ε.Α, ό. π., σ. 115

Ψυχολογία, Λογοτεχνία, Ιστορία, Διοίκηση της Εκπαίδευσης, Σχέδιο και Ζωγραφική, Αγωγή του Πολίτη. Από τις 16:00 έως τις 19:00 οι σπουδαστές εφάρμοζαν τις πρακτικές του «*Σχολείου Εργασίας*» στο δημοτικό σχολείο του χωριού, ενώ υπήρξε και ιδιαίτερη μέριμνα για τους αναλφάβητους. Κατά τη διάρκεια λειτουργίας του Φροντιστηρίου έγιναν εκπαιδευτικές εκδρομές και οι πολιτιστικές δράσεις του διδακτικού προσωπικού και των σπουδαστών συγκέντρωσαν την προσοχή των χωρικών. Το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο Τύρνας λειτούργησε για δύο μήνες¹⁶³.

Το δεύτερο Παιδαγωγικό Φροντιστήριο πραγματοποιήθηκε για ένα διάστημα στο Καρπενήσι υπό την εποπτεία των Σωτηρίου και Παπαμαύρου. Τα μαθήματα γίνονταν στο Γυμνάσιο της περιοχής και τα παρακολούθησαν περίπου ογδόντα σπουδαστές και σπουδάστριες. Τα διδακτικά αντικείμενα που αναλύθηκαν από το προσωπικό του Φροντιστηρίου ήταν η Ψυχολογία, η Γενική Παιδαγωγική και Διδακτική, τα Μαθηματικά, η Νεοελληνική Λογοτεχνία, η Ιστορία, η Πολιτική Οικονομία, η Φιλοσοφία, οι Φυσικές Επιστήμες και η Γεωλογία, η Οικιακή Οικονομία. Η ύλη των μαθημάτων αποφασιζόταν από τις συνεδριάσεις του διδακτικού προσωπικού και πολλές φορές η ανάλυσή της γινόταν με τη μορφή συζήτησης κατά τη διάρκεια ενός περιπάτου. Η λειτουργία του Φροντιστηρίου στο Καρπενήσι διεκόπη στις 6 Αυγούστου, ύστερα από εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών στην περιοχή. Το διδακτικό προσωπικό και οι σπουδαστές αποφάσισαν να συνεχιστεί η λειτουργία του σε άλλη τοποθεσία και ύστερα από πορεία αρκετών ημερών, το Φροντιστήριο επαναλειτούργησε στο Τροβάτο. Τα μαθήματα συνεχίστηκαν σε εκκλησία, όπου έγιναν και υποδειγματικές δοκιμαστικές διδασκαλίες. Το συγκεκριμένο Φροντιστήριο λειτούργησε έως τις 10 Σεπτεμβρίου 1944¹⁶⁴.

Εκτός από τα δύο προηγούμενα Παιδαγωγικά Φροντιστήρια που λειτούργησαν μετά τις αποφάσεις της ΠΕΕΑ, άλλα τρία λειτούργησαν στο Ερημόκαστρο Θηβών, στα Γρεβενά και στη Μέση Μηλιά Πιερίας. Το Φροντιστήριο Θηβών λειτούργησε τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1944, ύστερα από πρωτοβουλία του ΕΑΜ Θηβών, με διευθυντή τον δάσκαλο Νικόλαο Αυγούλα. Τα διδακτικά αντικείμενα που αναλύθηκαν ήταν Λογοτεχνία, Ιστορία, Μαθηματικά, Εικαστικές

¹⁶³ Ρ. Ιμβριώτη, «Το φροντιστήριο της Τύρνας», στην: *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (1962), σ. 315-316

¹⁶⁴ Μ. Παπαμαύρος, «Η Παιδεία στην ελεύθερη Ελλάδα τον καιρό της κατοχής», στην: *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (1962), σ. 404-406, Χ. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 103-132

Τέχνες, Φυσική Αγωγή, Μουσική και έγιναν στο δημοτικό σχολείο Ερημόκαστρου. Το Φροντιστήριο Γρεβενών λειτούργησε από τον Ιούλιο έως τον Σεπτέμβριο με υπεύθυνο τον δάσκαλο Κώστα Καταπατάκη. Τα διδακτικά αντικείμενα που αναλύθηκαν ήταν Γενική Παιδαγωγική, Ψυχολογία, Νεοελληνική Λογοτεχνία, Ιστορία και Λαογραφία, Εικαστικές Τέχνες, Φυσική Αγωγή, Μουσική και δόθηκαν διαλέξεις από ειδικούς της Κτηνιατρικής και της Γεωπονίας. Οι σπουδαστές εξασκήθηκαν πρακτικά στο - νεοϊδρυθέν για τις ανάγκες του Φροντιστηρίου- μονοθέσιο σχολείο και εξετάστηκαν αργότερα από τη Ρόζα Ιμβριώτη. Το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο στην Πιερία λειτούργησε σε δύο περιόδους των τεσσάρων εβδομάδων, τον Ιούνιο και τον Αύγουστο του 1994, ύστερα από πρωτοβουλία των αντιστασιακών οργανώσεων της περιοχής και του ΕΑΜίτη δασκάλου Κώστα Λουκόπουλου. Οι σαράντα σπουδαστές του Φροντιστηρίου παρακολούθησαν μαθήματα Γενικής Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας, Φιλοσοφίας, Ιστορίας και Λογοτεχνίας στο Δημοτικό Σχολείο Μέσης Μηλιάς¹⁶⁵.

Παράλληλα με τη λειτουργία των Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων πραγματοποιήθηκε, για πρώτη φορά μετά τη δικτατορία Μεταξά, Παιδαγωγικό Συνέδριο στη Λάσπη Ευρυτανίας. Στο Συνέδριο πήραν μέρος εκατό αντιπρόσωποι είκοσι διδασκαλικών συλλόγων και συζήτησαν θέματα που αφορούσαν τη θέση και τη συμβολή του κλάδου στην Αντίσταση, τη στάση του κλάδου στη λαοκρατούμενη Ελλάδα, τη διαμορφωθείσα κατάσταση - λόγω της Κατοχής - των σχολείων, την οργάνωση και τη διοίκηση της εκπαίδευσης, την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της ΠΕΕΑ και την οικονομική τους κατάσταση. Οι αποφάσεις που πάρθηκαν αφορούσαν την άμεση επαναλειτουργία των σχολείων, ύστερα από την επισκευή τους και την επίταξη άλλων χώρων, όπου τα σχολεία ήταν καταστρεμμένα. Επίσης αποφασίσθηκε να επανδρωθούν τα σχολεία με εκπαιδευτικούς που υπηρετούσαν στον ΕΛΑΣ και με απόφοιτους των Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων, έτσι ώστε να εντατικοποιηθεί ο αγώνας για την υποχρεωτική μόρφωση και την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού. Οι σύνεδροι συμφώνησαν στην καθιέρωση της ισότιμης μεταχείρισης των δύο φύλων στην εκπαίδευση και στην υιοθέτηση του σχεδίου της ΠΕΕΑ για την αυτοδιοίκηση της Παιδείας¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Χ. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 133-147

¹⁶⁶ Χ. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 149-155

4.5. Τα αναγνωστικά

Στην 35^η συνεδρίαση της ΠΕΕΑ (29/6/1944) ο Κόκκαλης ανακοίνωσε ότι τα σχολικά βιβλία της δικτατορίας Μεταξά αντικαταστάθηκαν με παλαιότερα και ότι υπήρχε σχεδιασμός που αφορούσε τη συγγραφή και την έκδοση αναγνωστικού, εμπνευσμένου από τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Είχε προηγηθεί η συνάντησή του με τη Ρόζα Ιμβριώτη, την οποία ενημέρωσε ότι είχε ένα μικρό χρονικό διάστημα για να συντάξει το νέο αναγνωστικό, έτσι ώστε αυτό να διανεμηθεί στα παιδιά των σχολείων της «*Ελεύθερης Ελλάδας*». Η Ιμβριώτη, εμφανώς επηρεασμένη από τις παιδαγωγικές αρχές του «*Σχολείου Εργασίας*», πρότεινε να συνταχθεί ένα αναγνωστικό που δεν θα είχε «*ούτε λοιπόν παραμύθια, ούτε μικρές ηθικοπλαστικές ιστορίες, ούτε ποιημάτια για μικρά. Πρέπει να νιώσουν, όσο μπορούν, να συλλάβουν έστω με την άγουρη σκέψη τους την ατμόσφαιρα, την ιστορική στιγμή που ζούνε*», γιατί απευθυνόταν σε παιδιά που «*...ζήσανε βομβαρδισμούς... πυροβολισμούς... εκτελέσεις μπροστά στα μάτια τους*», που «*...περνούν κρυφά από τις γραμμές των Γερμανών και φέρνουν οδηγίες στους αντάρτες... Βασανίζονται και δε βγαίνει λέξη από το στόμα τους*»¹⁶⁷.

Το αναγνωστικό «*Γ' αετόπουλα*», γραμμένο εξ' ολοκλήρου στη δημοτική, είχε δύο ενότητες: η πρώτη με τίτλο «*Από τους εθνικούς μας αγώνες*» και η δεύτερη με τίτλο «*Από την κοινωνική ζωή*». Στην πρώτη υπήρχαν ποιήματα και πεζά τα οποία αναφέρονταν στην Αντίσταση. Δινόταν έμφαση στο έργο του ΕΑΜ και των υποοργανώσεών του και στην ένοπλη δράση του ΕΛΑΣ. Περιείχε κείμενα που κατακεραύνωναν το καθεστώς Μεταξά και τη δυναστεία Γλύξμπουργκ, με σαφή αντιφασιστικό προσανατολισμό και κείμενα τα οποία εξυμνούσαν τους θεσμούς αυτοδιοίκησης των περιοχών της «*Ελεύθερης Ελλάδας*». Υπήρχε επίσης κείμενο που αναφερόταν σε συνεργάτη των Γερμανών, ο οποίος οδηγήθηκε στην αυτοκτονία ύστερα από την κοινωνική κατακραυγή¹⁶⁸.

Η δεύτερη ενότητα του αναγνωστικού περιείχε ποιήματα και πεζά που περιέγραφαν την καθημερινότητα των οικογενειών που ζούσαν στην ύπαιθρο, τη σκληρή ζωή των αγροτών και των εργατών, τη φύση και τις εποχές, τις θρησκευτικές εορτές και κείμενα ηθικοπλαστικού χαρακτήρα. Ένα τέτοιο κείμενο ήταν αυτό που τιτλοφορήθηκε «*Ποιός είναι ο πλησίον;*», στο οποίο ένας φαρμακοποιός αρνείται να

¹⁶⁷ Ρ. Ιμβριώτη, «Δύο αναγνωστικά της Αντιστασιακής παιδείας», στην: *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (1962), σ. 472-473

¹⁶⁸ *Γ' αετόπουλα. Αναγνωστικό της Γ' και Δ' τάξης*, Καβάλα 1944, σ. 4-56

δώσει φάρμακο σε μια μητέρα για το άρρωστο παιδί της, διότι δεν είχε όλο το ποσό. Ένας εργάτης της έδωσε τα χρήματα που της έλειπαν και εκείνη έσκυψε να του φιλήσει το χέρι. Τότε εκείνος *«βιαστικά και ταπεινά γύρισε και κάθισε στη θέση του»*¹⁶⁹.

Το αναγνωστικό *«Ελεύθερη Ελλάδα»* συντάχθηκε από τον Παπαμαύρο και συνεργάτες του στο Παιδαγωγικό Φροντιστήριο Καρπενησίου και απευθυνόταν σε παιδιά της Ε΄ και της ΣΤ΄ τάξης του δημοτικού. Τα αντίτυπά του έφθασαν τις 100.000 και είχε πολλά τυπογραφικά λάθη, διότι ο Παπαμαύρος δεν ήταν παρόντας στην εκτύπωση. Γραμμένο και αυτό στη δημοτική, είχε 126 σελίδες με 21 ποιήματα και 30 πεζά, των οποίων το περιεχόμενο ήταν πανομοιότυπο με αυτό της πρώτης ενότητας του αναγνωστικού της Γ΄ και Δ΄ δημοτικού. Στα κείμενα γινόταν εξύμνηση των ανταρτών και κομματικών στελεχών και χρήση ωμού λεξιλογίου. Μπορούσε να διαβασθεί και από παιδιά που φοιτούσαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, σαν ελεύθερο ανάγνωσμα¹⁷⁰.

Τα αναγνωστικά χαρακτηρίστηκαν από τον Αλέξανδρο Δελμούζο ως *«παιδικός εφιάλτης»* και ως κομματική προπαγάνδα του ΚΚΕ. Είναι γεγονός ότι τα κείμενα των αναγνωστικών περιέγραφαν με σκληρή γλώσσα την πραγματικότητα της ζωής των παιδιών της Κατοχής και δεν περιέγραφαν ιδεατές καταστάσεις. Επίσης ήταν αδύνατο να γραφτούν κείμενα ιδεολογικά ουδέτερα, αφού στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν, ακόμη και σήμερα, τέτοια κείμενα. Πηγή έμπνευσης των αναγνωστικών ήταν το *«Σχολείο Εργασίας»*. Σύμφωνα με τον Παπαμαύρο *«...το αναγνωστικό βιβλίο πρέπει να είναι γραμμένο σύμφωνα με την αρχή της συγκεντρωτικής διδασκαλίας. Να πραγματεύεται δηλαδή λίγες μόνο μεγάλες ενότητες, ανάλογες με το πνευματικό επίπεδο των παιδιών, που να τις εξετάζει όμως από όλες τις απόψεις, ακριβώς όπως το απαιτεί η διδασκαλία αυτή»*¹⁷¹.

¹⁶⁹ Γ' αετόπουλα, ό. π., σ. 57-90

¹⁷⁰ Χ. Σακελλαρίου, ό. π., σ. 170-184, Μ. Παπαμαύρος, ό. π., σ. 406

¹⁷¹ Α. Δελμούζος, *Παιδεία και Κόμμα*, Αθήνα 1947, σ. 101-111, Μ. Παπαμαύρος, *Διδαχτικές αρχές του Σχολείου Εργασίας*, Λαμία 1930, σ. 157-158

Ε΄ Κεφάλαιο

Εμφύλιος Πόλεμος

5.1. Γεγονότα – σταθμοί του Εμφυλίου

Η Μεγάλη Βρετανία σκόπευε να κρατήσει την Ελλάδα εκτός της επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης. Ο Τσώρτσιλ φοβόταν ότι ο ΕΛΑΣ θα επιχειρούσε να πάρει την εξουσία μετά την αποχώρηση των Γερμανών, αν οι Βρετανοί δεν έστελναν στρατεύματα στην Ελλάδα. Στις 9 Οκτωβρίου 1944 ο Τσώρτσιλ ταξίδεψε στη Μόσχα, όπου σύμφωνα με τα απομνημονεύματά του, πραγματοποιήθηκε η συμφωνία των σφαιρών επιρροής στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Στα μέσα του ίδιου μήνα βρετανικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στην Αθήνα, ενώ ο ΕΛΑΣ κυριαρχούσε στο μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας. Στις 5 Νοεμβρίου 1944 ο Γεώργιος Παπανδρέου, έπειτα από τη συνεργασία που είχε με τον Βρετανό στρατηγό Σκόμπυ, ανακοίνωσε ότι οι αντιστασιακές οργανώσεις ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ θα αποστρατεύονταν έως τις 10 Δεκεμβρίου. Το ΚΚΕ είχε ως στόχο να επικρατήσει και να εγκαθιδρύσει κομμουνιστικό καθεστώς μετά την απελευθέρωση, χωρίς να έρθει σε ανοιχτή σύγκρουση με τους Βρετανούς. Η ηγεσία του ΚΚΕ ήλπιζε ότι η εξουσία μπορούσε να κατακτηθεί είτε ειρηνικά -χωρίς να επέμβει κανένας σύμμαχος- είτε με τη συνδρομή της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία θα καταλάμβανε τη χώρα στέλνοντας σοβιετικά στρατεύματα¹⁷².

Όταν έγινε σαφές ότι η ειρηνική κατάκτηση της εξουσίας απομακρυνόταν και ότι οι Βρετανοί σκόπευαν να διαλύσουν τον ΕΛΑΣ και να εγκαθιδρύσουν συντηρητικό καθεστώς, η ηγεσία του ΚΚΕ αποφάσισε τη σύγκρουση, αφού συνειδητοποίησε ότι είχε χάσει τα πολιτικά οφέλη που είχε κερδίσει κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Στη σύγκρουση του Δεκεμβρίου ο ΕΛΑΣ ηττήθηκε και η Συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945) οδήγησε στις φυλακές απλούς ΕΛΑΣίτες μαχητές ως εγκληματίες του ποινικού δικαίου. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα το Μάιο του 1945, ο Νίκος Ζαχαριάδης ανέλαβε την ηγεσία του ΚΚΕ διαδεχόμενος τον Γιώργο Σιάντο και αναγνώρισε πως η πολιτική του ΚΚΕ, κατά τη διάρκεια της απουσίας του, ήταν σωστή. Διακήρυξε επίσης ότι το ΚΚΕ ήταν προσανατολισμένο προς την ομαλή

¹⁷² Β. Κόντης, «Σταθμοί στην εξέλιξη του Εμφυλίου Πολέμου», στο: *Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, μια αποτίμηση. Πολιτικές, ιδεολογικές και ιστοριογραφικές προεκτάσεις* (Επιμ. Ι. Δ. Μιχαηλίδης –Ι. Μουρέλος), Αθήνα 2007, σ. 17-18

δημοκρατική εξέλιξη. Ταυτόχρονα όμως προσπαθούσε να βρει προσχήματα να μην εγγραφούν οι οπαδοί του ΚΚΕ στους εκλογικούς καταλόγους¹⁷³.

Αν και τον Φεβρουάριο του 1946 η Μόσχα τον συμβούλεψε να μην οδηγηθεί σε ένοπλη σύγκρουση και να συμμετάσχει το ΚΚΕ στις εκλογές, ο Ζαχαριάδης επέλεξε την αποχή από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου και τον ένοπλο αγώνα. Θεωρούσε ότι στη χώρα επικρατούσαν ώριμες επαναστατικές συνθήκες και ότι τα γειτονικά κομμουνιστικά κράτη θα συμπαραστέκονταν, με στρατιωτικό υλικό, στους Έλληνες κομμουνιστές. Στις 30 Μαρτίου 1946, την παραμονή των εκλογών, μια ομάδα πρώην ανταρτών του Ε.Λ.Α.Σ επιτέθηκε στον σταθμό της χωροφυλακής στο Λιτόχωρο Πιερίας¹⁷⁴.

Τον Σεπτέμβριο του 1946 η ηγεσία του ΚΚΕ, σε μια έκθεση προς τη Σοβιετική Ένωση πρότεινε την ουδετεροποίηση της Ελλάδας υπό την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο Ζαχαριάδης ήθελε στην πραγματικότητα να εμπλέξει τη Σοβιετική Ένωση στην ελληνική υπόθεση και να αποχωρήσουν τα βρετανικά στρατεύματα από την Ελλάδα. Τον Φεβρουάριο του 1947 το Πολιτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ αποφάσισε ότι η ένοπλη πάλη ήταν πλέον η κυριότερη μορφή αγώνα. Ο ΔΣΕ έλαβε σημαντική βοήθεια από τη Σοβιετική Ένωση και τη Γιουγκοσλαβία. Στην Γ' Ολομέλεια του ΚΚΕ (11-12 Σεπτεμβρίου 1947), που συνήλθε στη Γιουγκοσλαβία, διαπιστώθηκε ότι είχαν ωριμάσει οι συνθήκες για τη δημιουργία ελεύθερης δημοκρατικής περιοχής με δική της κυβέρνηση. Επίσης εγκρίθηκε το στρατιωτικό σχέδιο «*Λίμνες*» που προέβλεπε τη δημιουργία τακτικού στρατού 50.000-60.000 ανδρών, την κατάληψη της Θεσσαλονίκης και τον έλεγχο της με βαριά αντιαεροπορικά όπλα, με καταδιωκτική αεροπορία και ελαφρά ταχυκίνητα πλωτά μέσα¹⁷⁵.

Οι αποφάσεις της Γ' Ολομέλειας δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ, ιδιαίτερα η αύξηση του αριθμού των μαχητών, διότι η στρατολόγηση εμποδίστηκε και με την εκκένωση των χωριών από τον Εθνικό Στρατό. Στα τέλη του 1948 οι Σοβιετικοί ζήτησαν από τον Ζαχαριάδη να λήξει τον εμφύλιο πόλεμο και μετά τον Απρίλιο του 1949 όλες σχεδόν οι χώρες της ανατολικής Ευρώπης διέκοψαν τη στρατιωτική βοήθεια προς τον ΔΣΕ¹⁷⁶.

¹⁷³ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 19-20

¹⁷⁴ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 21

¹⁷⁵ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 22-25

¹⁷⁶ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 25-26

5.2. Μετακατοχικές κυβερνήσεις και εκπαίδευση

Πρώτη μέριμνα της κυβέρνησης Παπανδρέου ήταν η αναδιοργάνωση και ο έλεγχος του κρατικού μηχανισμού. Ο τομέας της εκπαίδευσης δεν ήταν στις άμεσες προτεραιότητες του πρωθυπουργού, αλλά το γεγονός ότι υποστήριζε τη δημοτική αποτελούσε θετική προοπτική στα μάτια των δημοτικιστών εκπαιδευτικών, όπως ο Αλέξανδρος Δελμούζος και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης. Οι δυο τους ήταν εκφραστές ενός «*τρίτου δρόμου*» στην εκπαίδευση, αφού είχαν καταδικάσει την εκπαιδευτική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος και ταυτόχρονα απέρριπταν τις ΕΑΜικές εκπαιδευτικές αντιλήψεις¹⁷⁷.

Στις 25 Οκτωβρίου 1944 διορίστηκε υπουργός Παιδείας ο Π. Χατζηπάνος και ο Ευ. Παπανούτσος ανέλαβε τη «*Γενική Διεύθυνση Παιδείας*», απ' όπου ουσιαστικά διοικούσε το υπουργείο. Η επιλογή των προσώπων από τον Παπανδρέου δεν ήταν τυχαία: ο μεν Χατζηπάνος ήταν μέλος του Λαϊκού Κόμματος ο δε Παπανούτσος έχαιρε της εμπιστοσύνης των Δελμούζου – Τριανταφυλλίδη. Οι πρώτες εξαγγελίες της κυβέρνησης για την εκπαίδευση έγιναν δια στόματος Παπανδρέου. Αρχικά ο πρωθυπουργός δήλωσε ότι οι εκπαιδευτικοί ήταν ο ακρογωνιαίος λίθος της εκπαίδευσης και ότι βασικό τους γνώρισμα θα έπρεπε να είναι η πίστη σε ένα εθνικό ιδεώδες, το οποίο εναρμονιζόταν με το αντίστοιχο ανθρωπιστικό και κοινωνικό. Στη συνέχεια ανακοίνωσε την καθιέρωση του εξάχρονου δημοτικού - όπου θα διδασκόταν μόνο η δημοτική - και το διαχωρισμό της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε τετραετές γυμνάσιο και δίχρονο «*κλασικόν ή πρακτικόν λύκειον*», όπου η δημοτική θα διδασκόταν εξίσου με την καθαρεύουσα. Έπειτα ανακοίνωσε τη γενίκευση των υποτροφιών, την εισαγωγή του μαθήματος της «*Πολιτικής Αγωγής*» και την επιβολή κυρώσεων στους πανεπιστημιακούς που συνεργάστηκαν είτε με το μεταξικό καθεστώς είτε με τις κατοχικές δυνάμεις¹⁷⁸.

Η εκκαθάριση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης από τους πανεπιστημιακούς που συνεργάστηκαν με το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου και τους Γερμανούς ήταν το πρώτο μέτρο της κυβέρνησης Παπανδρέου και εκφράστηκε με τη δημοσίευση του νόμου 54 «*Περί διοικήσεως της εκπαιδεύσεως*». Ο νόμος αφορούσε την κατάργηση του κατοχικού «*Εκπαιδευτικού Συμβουλίου*» και την απόλυση των μελών του, τα οποία αντέδρασαν έντονα μέσω του προσκείμενου στη δεξιά τύπου της εποχής και

¹⁷⁷ Χ. Νούτσος, «*Ο δρόμος της καμήλας*» και το σχολείο. *Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα: 1944-1946*, Αθήνα 2001, σ. 21-28

¹⁷⁸ Χ. Νούτσος, *ό. π.*, σ. 30-35

παραθρησκευτικών οργανώσεων και άσκησαν κριτική στον Παπανδρέου, υποστηρίζοντας ότι ακολουθούσε την εκπαιδευτική πολιτική του ΕΑΜ. Τελικά οι πολιτικές εξελίξεις («Δεκεμβριανά») άλλαξαν το τοπίο και παρακάλυαν την εφαρμογή των εξαγγελιών του Παπανδρέου¹⁷⁹.

Την 3^η Ιανουαρίου 1945 ο Παπανδρέου αντικαταστάθηκε από τον Πλαστήρα. Αντιθέτως ο Παπανούτσος, όχι μόνο παρέμεινε στη θέση του, αλλά ισχυροποιήθηκε. Υπουργός Παιδείας ανέλαβε ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών Κ. Άμαντος, ο οποίος ήταν δημοτικιστής και παλαιό μέλος του «Εκπαιδευτικού Ομίλου». Ο Άμαντος προέκρινε ως άμεση προτεραιότητα την επισκευή των σχολικών κτιρίων και την εφαρμογή του νόμου 54. Οι επιθέσεις των πανεπιστημιακών βρήκαν νέο στόχο στο πρόσωπο του Παπανούτσου, αφού υποστήριζαν ότι συμμετείχε ενεργά στο κομμουνιστικό κίνημα¹⁸⁰.

Ο Άμαντος και ο Παπανούτσος δίχως να υποκύψουν στις παραπάνω κατηγορίες, προσπάθησαν να εφαρμόσουν ένα πρόγραμμα που αφορούσε την αναγνώριση της ισοτιμίας της δημοτικής με την καθαρεύουσα. Αλλά εφημερίδες φιλικά προσκείμενες προς τον συντηρητισμό («Καθημερινή», «Εστία») άρχισαν να ασκούν έντονη κριτική στην πολιτική του υπουργείου, δημοσιεύοντας άρθρα στα οποία ο δημοτικισμός ταυτιζόταν με τον κομμουνισμό, συνδράμοντας έτσι στην κριτική που ασκούσαν και οι συντηρητικοί παιδαγωγοί, όπως ο Νικ. Εξαρχόπουλος. Την 1^η Φεβρουαρίου 1945 συντάχθηκε το νομοσχέδιο «Περί οργάνωσης της εκπαιδευσεως»¹⁸¹.

Δύο μέρες πριν από τη Συμφωνία της Βάρκιζας το νομοσχέδιο συζητήθηκε στο υπουργικό συμβούλιο και εγκρίθηκε. Στάλθηκε τον αντιβασιλέα Δαμασκηνό για να το υπογράψει, έτσι ώστε να δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αλλά εκείνος αρνήθηκε. Ο Άμαντος δήλωσε ότι «όσοι σήμερα καταπολεμούν την δημοτική, δεν γνωρίζουν την Ελλάδα και εκτελούν έργον αντεθνικόν». Η δήλωση αυτή ήταν η αιτία νέας επίθεσης από τις προαναφερθείσες εφημερίδες και από τους συντηρητικούς πανεπιστημιακούς: ο Άμαντος κατηγορήθηκε ότι ήταν συνοδοιπόρος του ΕΑΜ, διότι συμμετείχε στην οργάνωση συσσιτίων κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ο εκδότης της «Καθημερινής» έγραψε πως η καθαρεύουσα ήταν η γλώσσα των «μεσαιών, χρήσιμων Ελλήνων» και πως η δημοτική ήταν δώρο προς το ΕΑΜ.

¹⁷⁹ Χ. Νούτσος, *ό. π.*, σ. 38-43

¹⁸⁰ Χ. Νούτσος, *ό. π.*, σ. 46-48

¹⁸¹ Χ. Νούτσος, *ό. π.*, σ. 52-56

Τον Απρίλιο του 1945 η κυβέρνηση Πλαστήρα ολοκλήρωσε τη θητεία της και η εισαγωγή της δημοτικής στην εκπαίδευση διεκόπη¹⁸².

Υπουργός Παιδείας στη νέα προσωρινή κυβέρνηση Βούλγαρη ορίστηκε ο Δ. Μπαλάνος, καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Μπαλάνος δεν απομάκρυνε τον Παπανούτσο από τη θέση του, αλλά αντιμετώπισε διαφορετικά τα καθήκοντά του σε σύγκριση με τους προκατόχους του, αφού δήλωσε *«ότι εις τα έργα υπηρεσιακής κυβερνήσεως δεν καταλέγονται έργα, ως είναι η μεταβολή εις τα εκπαιδευτικά προγράμματα και η ρύθμισις του γλωσσικού ζητήματος εις τα σχολεία»*. Η κυβέρνηση Βούλγαρη θα μεταθέσει στο μέλλον τη λύση του γλωσσικού ζητήματος στην εκπαίδευση, *«μόνον μετά αντικειμενικήν γνώμην επιτροπής εξ ειδικών επιστημόνων, εκπαιδευτικών και λογοτεχνών των διαφόρων γλωσσικών απόψεων και μετά ψήφον του αντιπροσωπευτικού Σώματος»*. Η πολεμική των εφημερίδων προς την ηγεσία του υπουργείου τερματίστηκε και ως τον Μάρτιο του 1946, που διεξήχθησαν οι εκλογές, όλοι οι υπουργοί που διαδέχθηκαν τον Μπαλάνο ακολούθησαν την ίδια πολιτική γραμμή¹⁸³.

Ο Παπανούτσος εισηγήθηκε στον Μπαλάνο τη σύσταση επιτροπής, η οποία θα συζητούσε το θέμα της σχολικής δομής και θα απαρτιζόταν από *«ειδικούς όλων των αποχρώσεων»*. Η εισήγηση έγινε δεκτή, αφού ο υπουργός διακήρυττε στις δημόσιες τοποθετήσεις του ότι τα εκπαιδευτικά ζητήματα θα έπρεπε να επεξεργάζονται χωρίς κομματικές παρωπίδες. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες στην επιτροπή υπερψήφισαν την πρόταση Παπανούτσου για εξάχρονη πρωτοβάθμια εκπαίδευση και εξάχρονη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αντιδράσεις υπήρξαν από πανεπιστημιακούς, όπως ο Εξαρχόπουλος, ο Νικ. Βλάχος και ο Νείλος Σακελλαρίου. Το πόρισμα της επιτροπής δέχθηκε επιθέσεις από τον συντηρητικό τύπο της εποχής, οι οποίες βάσιζαν την κριτική τους στον υπηρεσιακό χαρακτήρα της κυβέρνησης Βούλγαρη. Στις 11 Αυγούστου 1945, μετά από ανασχηματισμό, τοποθετήθηκε στη θέση του υπουργού Παιδείας ο Γ. Οικονόμου, υποστηρικτής της καθαρεύουσας και βασιλόφρων, ο οποίος ασχολήθηκε περισσότερο με διοικητικά ζητήματα του χαρτοφυλακίου που ανέλαβε. Η σχολική δομή του εξάχρονου δημοτικού και της εξάχρονης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διατηρήθηκε. Τη θέση του διατήρησε και ο

¹⁸² Χ. Νούτσος, *ό. π.*, σ. 59-69

¹⁸³ Χ. Νούτσος, *ό. π.*, σ. 72-81

Παπανούτσος ως τον Μάρτιο του 1946, οπότε εκλέχθηκε η κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος¹⁸⁴.

Ο υπουργός Παιδείας του Λαϊκού Κόμματος Α. Παπαδήμος θα προσπαθήσει να αναδιοργανώσει την εκπαίδευση σύμφωνα με τη μεταξική αντίληψη, συνεπικουρούμενος από τον καθηγητή Εξαρχόπουλο. Τα σχέδιά του θα ματαιωθούν λόγω της έντονης κριτικής που θα του ασκήσουν οι δάσκαλοι όλων των πολιτικών παρατάξεων και επειδή οι πολιτικές εξελίξεις, δηλαδή ο Εμφύλιος Πόλεμος, υποβάθμισαν τα ζητήματα της εκπαίδευσης σε δευτερεύουσας αξίας θέματα. Η σχολική δομή που εισηγήθηκε ο Παπανούτσος διατηρήθηκε ως το 1964¹⁸⁵.

Οι διαμάχες των υψηλά ιστάμενων προσώπων της εκπαίδευσης, γύρω από το γλωσσικό ζήτημα και τη μορφή της σχολικής δομής, ήταν η μια όψη του νομίσματος της έντασης που επικρατούσε στη μετακατοχική Ελλάδα. Η άλλη όψη ήταν η συγκεκριμένη πολιτική που ακολούθησε η ιεραρχία του υπουργείου προς τους εκπαιδευτικούς που συμμετείχαν ενεργά στην Αντίσταση και στα Δεκεμβριανά στο πλευρό του ΕΑΜ. Με τη Συμφωνία της Βάρκιζας ξεκίνησε η «εκκαθάριση» του εκπαιδευτικού κλάδου από τους αριστερούς (άρθρο 7) και ουσιαστικά νομοθετήθηκε με τη «*Συντακτική Πράξη 25*» της κυβέρνησης Πλαστήρα και τη συμπληρωματική «*Πράξη 36*» της κυβέρνησης Βούλγαρη. Τα νομοθετήματα αυτά αφορούσαν τη συγκρότηση επιτροπών, σε κάθε πρωτεύουσα νομού της χώρας, οι οποίες θα ήταν αρμόδιες να κρίνουν ποιοι εκπαιδευτικοί θα απολύονταν. Μια άλλη πρακτική «εκκαθάρισης» που χρησιμοποίησε το υπουργείο ήταν οι δυσμενείς μεταθέσεις χιλιάδων εκπαιδευτικών. Επίσης υπήρξαν πολλές περιπτώσεις άσκησης φυσικής βίας σε αριστερούς δασκάλους από παρακρατικές οργανώσεις¹⁸⁶.

5.3. Μετακινήσεις πληθυσμών

Οι μετακινήσεις μεγάλου μέρους του πληθυσμού της χώρας ήταν ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του Εμφυλίου. Χρησιμοποιήθηκαν ως μέθοδος ελέγχου και προσάρτησης του πληθυσμού και ήταν μια στρατηγική που γνώριζαν τόσο οι πολιτικές ηγεσίες, όσο και οι απλοί άνθρωποι, αφού είχαν βιώσει παλιότερα το δράμα της προσφυγιάς, στις αρχές τις δεκαετίας του 1920. Την περίοδο της Κατοχής πολλοί εγκατέλειψαν τον τόπο τους για να βρουν ένα ασφαλέστερο και καλύτερο τρόπο

¹⁸⁴ Χ. Νούτσος, *ό. π.*, σ. 83-99

¹⁸⁵ Χ. Νούτσος, *ό. π.*, σ. 99-106

¹⁸⁶ Χ. Νούτσος, *ό. π.*, σ. 112-151

ζωής. Το 1941 περισσότεροι από 100.000 άνθρωποι ουσιαστικά δραπέτευσαν από τη ζώνη της βουλγαρικής κατοχής και διασκορπίστηκαν στην υπόλοιπη χώρα. Η μετακίνηση δε σταμάτησε ούτε μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, αφού οικονομικοί και πολιτικοί λόγοι ωθούσαν τους ανθρώπους να προσφύγουν στις πόλεις είτε για να μπορέσουν να επιβιώσουν οικονομικά – διότι η ύπαιθρος ήταν κατεστραμμένη – είτε, όσον αφορά τους αριστερούς, για να προστατευτούν από τις δεξιές παραστρατιωτικές οργανώσεις, μέσα στην ανωνυμία του πλήθους της πόλης¹⁸⁷.

Τα στρατιωτικά στελέχη της κυβερνητικής πλευράς είχαν ορθά διαπιστώσει ότι ο ΔΣΕ μπορούσε να ήταν μάχιμος, αφού οι πληθυσμοί της υπαίθρου βοηθούσαν τους αντάρτες είτε με την τροφοδοσία είτε με την στρατολόγηση. Αυτό που θεωρήθηκε απαραίτητο ήταν η αποκοπή των μονάδων του ΔΣΕ από τον κοινωνικό χώρο του. Ήταν σωστή η εκτίμηση ότι, αν η ύπαιθρος γινόταν έρημος τόπος, η ήττα του ΔΣΕ θα ήταν εύκολη υπόθεση. Η ερήμωση της υπαίθρου από τον ντόπιο πληθυσμό προσέκρουσε σε δυο εμπόδια. Το πρώτο ήταν το οικονομικό κόστος του εγχειρήματος, αφού κανένας εγχώριος πόρος δεν υπήρχε για μια τόσο μεγάλη επιχείρηση και οι διεθνείς οργανισμοί ήταν απρόθυμοι, για μεγάλο χρονικό διάστημα, να συνδράμουν σε μια τέτοια ενέργεια. Το δεύτερο εμπόδιο ήταν η πεποίθηση ότι οι χώροι υποδοχής θα έπρεπε να ήταν απόλυτα ασφαλείς από στρατιωτική και πολιτική άποψη. Για να επιτευχθεί η μετακίνηση στις πόλεις έπρεπε να εξαρθρωθούν πρώτα οι πολιτικές οργανώσεις της Αριστεράς, που υπήρχε περίπτωση να εκμεταλλευτούν πολιτικά τη δυσαρέσκεια των πληθυσμών για τη μετακίνηση¹⁸⁸.

Η εφαρμογή του μέτρου ξεκίνησε τμηματικά τον χειμώνα του 1946-1947 ύστερα από αναγγελία της ισχυρής οικονομικής ενίσχυσης της χώρας με τα χρήματα του Δόγματος Τρούμαν. Το καλοκαίρι του 1947 σε πολλές πόλεις, στις παρυφές των βουνών της οροσειράς της Πίνδου, αυξήθηκε κατακόρυφα ο πληθυσμός: στην Κόνιτσα διπλασιάστηκε, τα Γρεβενά φιλοξενούσαν 11.000 πρόσφυγες, 10.000 άνθρωποι είχαν εγκατασταθεί γύρω από την Καστοριά, το Άργος Ορεστικό και το Νεστόριο¹⁸⁹.

Οι στρατιωτικοί υποβάθμιζαν το μέγεθος των δυσκολιών της μετακίνησης του πληθυσμού, διότι θεωρούσαν ότι ήταν το απόλυτο όπλο εναντίον του ΔΣΕ και δεν ήθελαν να περιοριστεί λόγω οικονομικών και πολιτικών λόγων. Στο

¹⁸⁷ Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Αθήνα 2006, τ. 2, σ. 589-590

¹⁸⁸ Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Αθήνα 2006, τ. 2, σ. 593-594

¹⁸⁹ Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Αθήνα 2006, τ. 2, σ. 594-595

αποκορύφωμα του πολέμου ο αριθμός των ανθρώπων που μετακινήθηκαν κυμάνθηκε από 700.000 έως 850.000, σύμφωνα με τους υπολογισμούς της κυβέρνησης. Η κορύφωση του μέτρου της μετακίνησης των πληθυσμών διέφερε χρονικά από περιοχή σε περιοχή ανάλογα με την πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Στη Μακεδονία ο αριθμός των ανθρώπων που μετακινήθηκαν έφθασε τους 250.000 (αρχές του 1949), στην Θράκη τους 62.000 (Μάιος 1949), στην Ήπειρο τους 113.000 (άνοιξη του 1949), στη Θεσσαλία και τη Στερεά τους 250.000 (άνοιξη 1949), στην Πελοπόννησο τους 18.000 και στα νησιά τους 8.000 (καλοκαίρι 1949)¹⁹⁰.

¹⁹⁰ Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Αθήνα 2006, τ. 2, σ. 596-600

ΣΤ' Κεφάλαιο

Η εκπαίδευση των ελληνόπουλων στην αναγκαστική υπερορία

6.1. «Παιδομάζωμα» ή παιδοφύλαγμα;

Το 1948 ήταν ίσως το κρισιμότερο έτος του εμφυλίου. Τα αντίπαλα στρατόπεδα είχαν οριστικά παγιωθεί και διαχωριστεί ύστερα από την ίδρυση της «Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης» (ΠΔΚ). Η χώρα είχε πλέον δύο κυβερνήσεις, δύο στρατούς που επιδίδονταν σε επιστράτευση και κάθε παράταξη είχε το δικό της κανάλι ανεφοδιασμού στο εξωτερικό. Η σύρραξη είχε φθάσει σε τέτοιο σημείο που η χώρα ζούσε έναν ολοκληρωτικό πόλεμο και ο κάθε αντίπαλος είχε ως μοναδικό σκοπό την απόλυτη εξολόθρευση του εχθρού¹⁹¹.

Η αποτυχία του ΔΣΕ να καταλάβει την Κόνιτσα το Δεκέμβριο του 1947 και το γεγονός ότι δεν κατέστη εφικτή η στρατολόγηση των 60.000 μάχιμων, είχαν ως αποτέλεσμα τη μη αναγνώρισή του -από τη διεθνή κοινότητα- ως εμπόλεμο μέρος. Σύμφωνα με το τότε ισχύον διεθνές δίκαιο του πολέμου, η ΠΔΚ και ο ΔΣΕ θα έπρεπε να αποκτήσουν τον πλήρη έλεγχο ενός ορισμένου τμήματος του εθνικού εδάφους, δηλαδή «*ξεχωριστή εδαφική ύπαρξη*» και οι μάχες να διεξάγονταν από οργανωμένα στρατεύματα που να τηρούν τους νόμους και τα έθιμα του πολέμου. Στις 20 Φεβρουαρίου 1948 δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της ΠΔΚ στρατιωτική διάταξη που αφορούσε την επιστράτευση των γυναικών¹⁹².

Στις περιοχές ελέγχου του ΔΣΕ τα γυναικόπαιδα ήδη επιτάσσονταν για να μεταφέρουν τους τραυματίες, να κατασκευάζουν οχυρωματικά έργα, να παραδίδουν μηνύματα στρατιωτικής φύσεως και να έχουν την ευθύνη του επισιτισμού των ανταρτών. Οι συνθήκες που επικρατούσαν στις εμπόλεμες περιοχές ήταν πολύ άσχημες: πείνα, ασθένειες, κλειστά σχολεία, καμένα χωριά από τις αεροπορικές επιθέσεις και τις επιθέσεις του πυροβολικού, απώλειες στα ζώα και προφανώς ανθρώπινες απώλειες. Στην ήδη επιβαρυσμένη, από την Κατοχή, ψυχολογική υγεία των παιδιών, προστέθηκαν οι πληγές του Εμφυλίου, ο οποίος προκάλεσε σοβαρά πλήγματα στην οικογένεια, αφού μέλη της σκοτώθηκαν, συνήθως ο πατέρας και

¹⁹¹ Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Αθήνα 2001, τ. 1, σ. 607

¹⁹² Ν. Ζάικος, «Διεθνές Δίκαιο και εμφύλιοι πόλεμοι», στο: *Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, μια αποτίμηση. Πολιτικές, ιδεολογικές και ιστοριογραφικές προεκτάσεις* (Επιμ. Ι. Δ. Μιχαηλίδης – Ι. Μουρέλος), Αθήνα 2007, σ. 33, Τ. Βερβενιώτη, «Τα παιδιά του εμφυλίου. Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», στην: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8 (2003), σ. 275

συχνά η μάνα. Στις περιπτώσεις που δεν υπήρχε ευρύτερη οικογένεια, τα παιδιά βρίσκονταν απροστάτευτα ή υπό την προστασία της παράταξης που έλεγχε την περιοχή. Κάτω από αυτές τις συνθήκες το ΚΚΕ αποφάσισε τη μεταφορά των παιδιών στην ανατολική Ευρώπη¹⁹³.

Αφού είχε προηγηθεί το ραδιογράφημα Ν.19 στις 30 Ιανουαρίου 1948, το οποίο αναφερόταν στο ξέσπασμα επιδημίας τύφου στην περιοχή της Κόνιτσας, στις 3 Μαρτίου ο ΔΣΕ ανακοίνωσε ότι οι γονείς είχαν συμφωνήσει για τη μεταφορά των παιδιών ηλικίας τριών έως δεκατριών ετών στις χώρες του ανατολικού μπλοκ (Γιουγκοσλαβία, Πολωνία, Ρουμανία, Τσεχοσλοβακία) και ότι ήδη 4.784 παιδιά είχαν καταχωρηθεί για να απομακρυνθούν από την εμπόλεμη ζώνη. Την επόμενη ημέρα οι βαλκανικές χώρες συμφώνησαν να υποδεχτούν 12.000 παιδιά, για να τα φροντίσουν έως το τέλος του πολέμου. Στις 7 Μαρτίου το Υπουργείο Εσωτερικών της ΠΔΚ εξέδωσε ανακοίνωση έγκρισης της αποστολής και της παραμονής των παιδιών στις βαλκανικές χώρες, ωστόσο οι συνθήκες στην Ελλάδα επιτρέψουν την επιστροφή τους. Η ΠΔΚ ισχυρίστηκε ότι η απόφαση αυτή πάρθηκε μετά από την έκκληση των γονέων και των οργανώσεων της «*Ελεύθερης Ελλάδας*», διότι τα παιδιά κινδύνευαν από τον υποσιτισμό και τον θάνατο και ήδη είχαν σκοτωθεί 120 παιδιά από τους βομβαρδισμούς. Επιπλέον η ανακοίνωση ανέφερε ότι η μετακίνηση των παιδιών γινόταν και για να αποφύγουν τον κίνδυνο του «*μοναρχοφασισμού*», αφού η βασίλισσα Φρειδερίκη είχε δώσει εντολή να συγκεντρωθούν παιδιά από τις εμπόλεμες περιοχές, τα οποία θα υποχρέωνε να ενταχθούν στις «*χιτλερικές οργανώσεις νεολαίας*», δεδομένου του ναζιστικού παρελθόντος της¹⁹⁴.

Η ελληνική κυβέρνηση γνώριζε για τη μετακίνηση των παιδιών ήδη από τις 27 Φεβρουαρίου 1948, λόγω της υποκλοπής ενός μηνύματος από το «*Ράδιο Σόφια*», το οποίο ανακοίνωνε την άφιξη 600 παιδιών στη Βουδαπέστη. Την ίδια μέρα υπέβαλε επίσημα αγωγή στην «*Ειδική Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Βαλκάνια*» («*United Nations Special Committee on the Balkans*», UNSCOB), αναφέροντας ότι τα παιδιά μετακινούνται δια της βίας στις βαλκανικές χώρες και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Σύμφωνα επίσης με την αγωγή της ελληνικής κυβέρνησης, οι αντάρτες είχαν κάνει απογραφή παιδιών ηλικίας τριών έως δεκατεσσάρων ετών, με

¹⁹³ R. V. Boeschoten, L. M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, Αθήνα 2015, σ. 72, Σ. Ι. Κοτσόπουλος, «Παιδιά του Ελληνικού Εμφυλίου στις χώρες του σοβιετικού μπλοκ: Ψυχολογικές επιπτώσεις», στο: *Εγκέφαλος*, τ. 50, τχ. 3 (2013), σ. 77-78

¹⁹⁴ R. V. Boeschoten, L. M. Danforth, *ό. π.*, σ. 73, Τ. Βερβενιώτη, *ό. π.*, σ. 273

σκοπό να εκβιάσουν τους γονείς για να ενισχύσουν τον ΔΣΕ, να εκπαιδευτούν τα ελληνόπουλα στον κομμουνισμό, να καταστραφεί η ελληνική φυλή και να αποδιοργανωθεί η γεωργική παραγωγή, αφού οι γονείς θα έφευγαν από την ύπαιθρο για να σώσουν τα παιδιά τους¹⁹⁵.

Ο κυβερνητικός αθηναϊκός τύπος της εποχής μέσω υπερβολικών δημοσιευμάτων πανικόβαλε την κοινή γνώμη. Χαρακτηριστικά η εφημερίδα «Καθημερινή» σε δημοσίευσμά της δήλωνε πως «οι συμμορίτες απάγουν τα παιδιά ηλικίας 3-14 ετών» και η εφημερίδα «Ελευθερία» έγραφε πως 80.000 παιδιά θα στέλνονταν εκτός της χώρας. Η κυβερνητική πλευρά χρησιμοποιούσε σκληρή και απόλυτη γλώσσα για να χαρακτηρίσει τη μετακίνηση των παιδιών: «κομμουνιστικό έγκλημα», «γενοκτονία», και ο φορτισμένος ιστορικά και συναισθηματικά όρος «παιδομάζωμα», χρησιμοποιούνταν συχνά για την προπαγάνδα της Δεξιάς, που κήρυττε ότι ο τελικός σκοπός των κομμουνιστών ήταν ο εκσλαβισμός της χώρας¹⁹⁶.

Το ερώτημα, αν η μετακίνηση των παιδιών έγινε με τη συγκατάθεση των γονιών ή δια της βίας, κλήθηκε να απαντήσει η UNSCOB, όταν εγκατέστησε τα γραφεία της στη Θεσσαλονίκη, την 1η Δεκεμβρίου 1947. Το έργο της ήταν δύσκολο λόγω της εμπόλεμης κατάστασης στη βόρεια Ελλάδα, της έντονης προπαγάνδας και του πολωμένου κλίματος του Ψυχρού Πολέμου. Τα μέλη της δεν μπορούσαν να μεταβούν στις ανατολικές χώρες όπου φιλοξενούνταν τα παιδιά ή στις περιοχές που ελέγχονταν από τον ΔΣΕ. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα η UNSCOB να βασιστεί σε πληροφορίες που έπαιρνε από την ελληνική κυβέρνηση, από ραδιοφωνικές εκπομπές από την ανατολική Ευρώπη και από συνεντεύξεις μαρτύρων που συγκέντρωναν τα μέλη της¹⁹⁷.

Ενώ στην αρχή η στάση της UNSCOB ήταν σαφώς υπέρ της θέσης της ελληνικής κυβέρνησης – η μετακίνηση είχε χαρακτηριστεί ως «σοβαρό έγκλημα κατά της ανθρωπότητας» - ύστερα από έρευνες, η επιτροπή παρουσίασε τον Ιούνιο του 1948 μια μετριοπαθή έκθεση με τίτλο «Μετακίνηση και κράτηση των Ελληνοπαιδών». Η UNSCOB ήταν ιδιαίτερα προσεκτική όταν αναφερόταν σε τρία κρίσιμα ερωτήματα: τον αριθμό των παιδιών, τον βαθμό της εθελούσιας μετακίνησης και το ζήτημα του ποιος ήταν υπεύθυνος για την έναρξη του σχεδίου μετακίνησης. Βάσει

¹⁹⁵ R. V. Boeschoten, L. M. Danforth, *ό. π.*, σ. 73, L. Baerentzen, «Το «παιδομάζωμα και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας», στο: *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949* (Επιμ. L. Baerentzen – Γ. Ο. Ιατρίδης – Ο. L. Smith), Αθήνα 1992, σ. 138-139

¹⁹⁶ L. Baerentzen, *ό. π.*, σ. 139, Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, τ. 2, σ. 606

¹⁹⁷ L. Baerentzen, *ό. π.*, σ. 143, R. V. Boeschoten, L. M. Danforth, *ό. π.*, σ. 84-85

των στοιχείων λοιπόν, δεν ήταν δυνατό να υπολογιστεί ο ακριβής αριθμός των παιδιών που απομακρύνθηκαν με τη συγκατάθεση των γονιών τους και πόσα παιδιά απομακρύνθηκαν χωρίς αυτή. Επίσης από την έκθεση προέκυπτε ότι ο βαθμός συναίνεσης των γονέων ποίκιλε από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με την ένταση των πολεμικών επιχειρήσεων, την πολιτική τοποθέτηση των γονέων και – όσον αφορά τη δυτική Μακεδονία – αν ήταν ο γονέας ελληνόφωνος ή σλαβόφωνος. Σύμφωνα με τον συνταγματάρχη Sheppard, τον επικεφαλής της βρετανικής οικονομικής αποστολής στη βόρεια Ελλάδα, ο οποίος στη συνέχεια επισκέφθηκε τα παιδιά στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, το 95% των παιδιών που μετακινήθηκαν από τις περιοχές ελέγχου του ΔΣΕ, απομακρύνθηκαν με τη συγκατάθεση των γονέων τους. Επιπλέον η μεταφορά των παιδιών από τις βομβαρδισμένες περιοχές ήταν εκούσια και το 90% των γονέων που ήταν μέλη του ΔΣΕ ήταν σύμφωνοι με την μετακίνηση των παιδιών τους¹⁹⁸.

Στην έκθεση αναφερόταν ότι οι αναχωρήσεις ξεκίνησαν τον Ιανουάριο του 1948 και το μεγαλύτερο μέρος τους έγινε τον Μάρτιο του ίδιου έτους. Επίσης αναγνωριζόταν εμμέσως ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας της μετακίνησης των παιδιών. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα πολλοί υψηλόβαθμοι δυτικοί διπλωμάτες και πολιτικοί να μην πεισθούν από τον ισχυρισμό της ελληνικής κυβέρνησης ότι τα παιδιά είχαν απαχθεί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ένα εμπιστευτικό τηλεγράφημα του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών προς την Ουάσινγκτον που πρότεινε να αντικατασταθεί ο όρος «απαγωγή» με τον όρο «απομάκρυνση»¹⁹⁹.

Στο μακρύ ταξίδι της μετακίνησης συνόδευαν τα παιδιά οι λεγόμενες «μάνες», που τις επέλεγε το συμβούλιο του χωριού ή η τοπική κομμουνιστική οργάνωση και ταξίδευαν με τα παιδιά στον τελικό τους προορισμό. Για την επιλογή των κατάλληλων γυναικών λαμβάνονταν υπόψη η υπόληψή τους, η πολιτική τους αξιοπιστία, το μορφωτικό τους επίπεδο και η οικογενειακή τους κατάσταση. Επιλέγονταν δασκάλες, χήρες ανταρτών, νέες μητέρες που τα παιδιά τους θα αναχωρούσαν και αυτά. Κάθε γυναίκα ήταν υπεύθυνη για είκοσι έως είκοσι πέντε παιδιά και υπέγραφε ένα έντυπο με τα ονόματα των παιδιών που αναλάμβανε. Οι «μάνες» μαζί με τα παιδιά έφευγαν πεζή. Οι αντάρτες οδηγούσαν τις φάλαγγες αυτές μέσα σε χιονισμένα, ορεινά μονοπάτια το βράδυ, για να αποφεύγουν τους

¹⁹⁸ L. Baerentzen, *ό. π.*, σ. 146, R. V. Boeschoten, L. M. Danforth, *ό. π.*, σ. 85, Ε. Λαγάνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953. Μια κριτική προσέγγιση*, Αθήνα 1996, σ. 26

¹⁹⁹ L. Baerentzen, *ό. π.*, σ. 146, R. V. Boeschoten, L. M. Danforth, *ό. π.*, σ. 86-88

βομβαρδισμούς από την ελληνική πολεμική αεροπορία. Τα παιδιά της Φλώρινας περνούσαν στη Γιουγκοσλαβία, τα παιδιά της Κόνιτσας, της Καστοριάς, των χωριών των Γρεβενών και της Κοζάνης περνούσαν στην Αλβανία. Όλα κατευθύνονταν στο σιδηροδρομικό σταθμό της Μπίτολα της Γιουγκοσλαβίας, για να επιβιβαστούν στα τρένα για την Ανατολική Ευρώπη. Τα παιδιά της περιοχής του Έβρου διέσχιζαν τη Ροδόπη και κατευθύνονταν στη Βουλγαρία²⁰⁰.

Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες η μετακίνηση των παιδιών από τις εμπόλεμες περιοχές λάμβανε χώρα σε τριών ειδών συνθήκες: οργανωμένες αποστολές από συνοριακές περιοχές (άνοιξη 1948), ανοργάνωτες και χαοτικές μετακινήσεις (1948-1949) και οργανωμένες καταναγκαστικές εκκενώσεις χωριών από τον ΔΣΕ (προς το τέλος του εμφυλίου). Ο συνολικός αριθμός των παιδιών που μετακινήθηκαν κατά την περίοδο του εμφυλίου, ήταν περίπου 27.000. Περίπου 7.000 ζούσαν ήδη με τις οικογένειές τους στην Γιουγκοσλαβία πολύ πριν ξεκινήσει το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ· επομένως ο αριθμός των παιδιών που μετακινήθηκαν από τον ΔΣΕ ήταν περίπου 20.000²⁰¹.

6.2. Η ζωή και η εκπαίδευση των παιδιών στις ανατολικές χώρες

Πρόδρομος της μετακίνησης των παιδιών στις ανατολικές χώρες κατά την περίοδο του Εμφυλίου ήταν η ελληνική κοινότητα του Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας. Εκεί, ήδη από το φθινόπωρο του 1945, κατέφυγαν διωκόμενοι πληθυσμοί της βόρειας Ελλάδας, ανάμεσά τους και παιδιά, για τα οποία στήθηκαν εκ του μηδενός σχολεία, εκπαιδεύτηκαν δάσκαλοι εκ των ενόντων ενηλίκων και εφαρμόστηκε η αλληλοδιδασκτική μέθοδος. Τα αναγνωστικά που χρησιμοποιήθηκαν ήταν εκείνα της ΠΕΕΑ²⁰².

Αρχικά την ευθύνη της εγκατάστασης και της φροντίδας των παιδιών στις Λαϊκές Δημοκρατίες είχαν η ΕΠΟΝ, το ΚΚΕ μαζί με τα αδελφά κόμματα των ανατολικών χωρών, οι οργανώσεις του Ερυθρού Σταυρού και οι οργανώσεις νεολαίας των χωρών αυτών. Το Μάιο του 1948 το ΚΚΕ συγκρότησε την «Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί» (ΕΒΟΠ), η οποία σε πρώτη φάση ανέλαβε την επίβλεψη όλης της

²⁰⁰ R. V. Boeschoten, L. M. Danforth, *ό. π.*, σ. 80-81

²⁰¹ R. V. Boeschoten, L. M. Danforth, *ό. π.*, σ. 77-78

²⁰² Α. Ματθαίου & Π. Πολέμη, «Ο ιδεότυπος του νέου κομμουνιστή: τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια της υπερορίας (1948-1968)», στο: *Αρχειοτάξιο*, τχ. 5 (2003), σ. 154-155, Μ. Μποντίλα, «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλη Στάλιν». *Η εκπαίδευση των παιδιών Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, Αθήνα 2004, σ. 30

διαδικασίας μετακίνησης, μετεγκατάστασης και διαβίωσης στις ανατολικές χώρες των παιδιών. Πρόεδρος της ΕΒΟΠ ανέλαβε ο Πέτρος Κόκκαλης και την εκπαίδευση των παιδιών ανέλαβαν η συγγραφέας και εκπαιδευτικός Έλλη Αλεξίου και ο Γιώργης Αθανασιάδης, ο οποίος εγκατέλειψε τη θέση του διευθυντή στην «*Αστική Σχολή Αρρένων*» στο Κάιρο. Σημαντική ήταν και η προσφορά του νευροχειρουργού Δημήτρη Φωτόπουλου. Άλλα μέλη της ΕΒΟΠ ήταν ο εκπαιδευτικός Θαν. Μητσόπουλος, η δημοσιογράφος Μαρία Ακριτίδου, ο ιστορικός Γιώργος Ζωίδης, ο εκπαιδευτικός Γιώργος Γκαγκούλιας, ο φιλόλογος Μιχάλης Ράπτης και η Ρούλα Κουκούλου, σύζυγος του Νίκου Ζαχαριάδη²⁰³.

Η πρώτη έδρα της ΕΒΟΠ ήταν η Βουδαπέστη και από το 1950 μετεγκαταστάθηκε στο Βουκουρέστι έως το 1956, οπότε και διαλύθηκε, γιατί η πρώτη γενιά των παιδιών-προσφύγων είχε ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό της έργο αφορούσε την κατάρτιση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, την εξεύρεση και την κατάρτιση του απαραίτητου εκπαιδευτικού προσωπικού, τη σύνταξη και την έκδοση σχολικών και εξωσχολικών βιβλίων, τον επαγγελματικό προσανατολισμό των παιδιών. Η ελληνόφωνη εκπαίδευση των παιδιών ήταν ίδια σε όλες τις ανατολικές χώρες, και ήταν πάντα υπό την κομματική καθοδήγηση και εντός του νομοθετικού πλαισίου της εκάστοτε χώρας²⁰⁴.

Η ΕΒΟΠ είχε πλούσια εκδοτική δράση· αναγνωστικά για όλες τις τάξεις του δημοτικού, βιβλία Γραμματικής της δημοτικής, βιβλία Γεωγραφίας της Ελλάδας, βιβλία Ιστορίας Ελλήνων συγγραφέων και μεταφράσεις Σοβιετικών, βοηθήματα για τους εκπαιδευτικούς, εξωσχολικά βιβλία, βιβλία για παιδιά προσχολικής ηλικίας. Στα βιβλία εκθειάζονταν ο σοσιαλισμός και ο διεθνισμός, η αγάπη προς την Ελλάδα και την ελευθερία και ηθικές αξίες, όπως η ειλικρίνεια, η αλληλεγγύη, η αυταπάρνηση, ο σεβασμός στους μεγαλύτερους και η φιλία με άλλους λαούς. Η ΕΒΟΠ εξέδιδε το τρίμηνο «*Εκπαιδευτικό Δελτίο*» που είχε ως σκοπό την επιμόρφωση των δασκάλων των παιδιών, στο οποίο δίνονταν κατευθυντήριες γραμμές για τα εκπαιδευτικά θέματα και οδηγίες για την επίλυση των προβλημάτων που εμφανίζονταν στην καθημερινότητα της ζωής και της εκπαίδευσης των παιδιών στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Επίσης εξετάζονταν τα προβλήματα της επαγγελματικής κατάρτισης των μεγαλύτερων παιδιών και τα ζητήματα οργάνωσης των Παιδικών Σταθμών.

²⁰³ Γ. Βερβενιώτη, *ό. π.*, σ. 273, Κ. Τέντα – Λατίφη, *ό. π.*, σ. 217, Μ. Μποντίλα, *ό. π.*, σ. 33-34

²⁰⁴ Κ. Τέντα – Λατίφη, *ό. π.*, σ. 220-221, Μ. Μποντίλα, *ό. π.*, σ. 34, Α. Ματθαίου & Π. Πολέμη, *ό. π.*, σ. 155

Τέλος αποτελούσε μέσο για την περαιτέρω επαγγελματική κατάρτιση των δασκάλων. Παράλληλα, από το 1948 έως το 1953, εκδίδονταν τα περιοδικά «Αετόπουλα», που απευθυνόταν στα παιδιά ηλικίας δέκα έως δώδεκα ετών, και «ΕΠΟΝίτης», που απευθυνόταν στη νεολαία. Αποστολή των περιοδικών ήταν να διαπαιδαγωγηθούν τα παιδιά εθνικά και διεθνιστικά. Τέλος με την έκδοση των «Πληροφοριακών Δελτίων», η ΕΒΟΠ ενημέρωνε τη διεθνή κοινή γνώμη για το ζήτημα των παιδιών²⁰⁵.

Τα πρώτα παιδιά έφθασαν στους τελικούς προορισμούς τους τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1948. Στις χώρες φιλοξενίας δέχθηκαν αρχικά την απαραίτητη ιατρική φροντίδα, διότι οι ασθένειες ήταν πολλές, το ίδιο και τα ψυχολογικά τραύματα. Έως το φθινόπωρο του 1948 τα περισσότερα παιδιά είχαν εγκατασταθεί σε μονιμότερες εστίες και οι συνθήκες διαβίωσης είχαν βελτιωθεί. Τριάντα παιδικοί σταθμοί λειτουργούσαν στην Τσεχοσλοβακία, δεκαπέντε στην Ουγγαρία, δεκατέσσερις στην Πολωνία, δεκατρείς στη Ρουμανία, δώδεκα στη Γιουγκοσλαβία και επτά στη Βουλγαρία. Οι παιδικοί σταθμοί περιβάλλονταν από πάρκα με πισίνες και αθλητικές εγκαταστάσεις. Κάθε παιδικός σταθμός είχε δύο διευθυντές, έναν γηγενή – που διοριζόταν από τις αρχές της χώρας υποδοχής – και έναν Έλληνα που διοριζόταν από την ΕΒΟΠ. Η καθημερινότητα στους παιδικούς σταθμούς ήταν έντονα πειθαρχημένη και πολιτικοποιημένη. Σε κάθε παιδικό σταθμό υπήρχε μια τραπεζαρία διακοσμημένη με πορτρέτα ηρώων της Επανάστασης του 1821 και ηγετών των κομμουνιστικών κομμάτων. Ύστερα από το πρωινό εγερτήριο ακολουθούσε γυμναστική, προσωπική υγιεινή και πρωινό γεύμα. Αργότερα τα παιδιά παρακολουθούσαν μαθήματα στο σχολείο. Μετά το μεσημεριανό γεύμα διάβαζαν τα μαθήματά τους ή επιδίδονταν σε δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, όπως ο αθλητισμός, η κηπουρική, η ζωγραφική, το τραγούδι, ο χορός και τα παιχνίδια. Η έξοδος από τους παιδικούς σταθμούς επιτρεπόταν μόνο με συνοδεία. Η αυστηρή πειθαρχία συνδυαζόταν με την ομοιόμορφη ένδυση, δύο στοιχεία που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην ενστάλαξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας στα παιδιά, έτσι ώστε να μεταμορφωθούν σε υποδειγματικούς μελλοντικούς εργάτες. Τα παιδιά στις επίσημες γιορτές φώναζαν συνθήματα, τραγουδούσαν αντάρτικα τραγούδια και μάθαιναν να θαυμάζουν τον Στάλιν και τον Νίκο Ζαχαριάδη²⁰⁶.

²⁰⁵ Ε. Αλεξίου, *Βασιλική Δρυς. Το χρονικό της εκπαίδευσης*, Αθήνα 1983, τ. 2, σ. 365-375, Γ. Γκαγκούλιας, «Παιδομάζωμα». *Παιδιά στη θύελλα του εμφύλιου πολέμου και μετά*, Αθήνα 2004, σ. 101-102, Α. Ματθαίου - Π. Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία 1947-1968*, Αθήνα 2003, σ. 73-75

²⁰⁶ R. V. Boeschoten, L. M. Danforth, *ό. π.*, σ. 103-105

Η μεγαλύτερη πρόκληση που είχε να αντιμετωπίσει η ΕΒΟΠ ήταν η εκπαίδευση των παιδιών. Το φθινόπωρο του 1948, σχεδόν το 60% των παιδιών, ήταν εντελώς αναλφάβητα και τα υπόλοιπα είχαν τη στοιχειώδη βασική εκπαίδευση. Ο χωρισμός των τάξεων έγινε βάσει των γραμματικών γνώσεων και της ηλικίας. Το πρόβλημα έλλειψης διδακτικού προσωπικού αρχικά αντιμετωπίστηκε με την εκπαίδευση των «μανάδων» και των μεγαλύτερων παιδιών στις βασικές δεξιότητες διδασκαλίας²⁰⁷.

Ο αριθμός των πτυχιούχων εκπαιδευτικών που είχαν προσφύγει στις ανατολικές χώρες δεν επαρκούσε για όλα τα παιδιά που ήταν διασκορπισμένα από τη Βουλγαρία έως τη Σοβιετική Ένωση. Οι περισσότεροι από αυτούς απορροφήθηκαν στις επιτροπές συγγραφής βιβλίων, έγιναν σύμβουλοι, επιθεωρητές και επιμορφωτές. Τα υπόλοιπα κενά καλύφθηκαν με άτομα που διέθεταν κάποια μόρφωση και επιμορφώθηκαν εντατικά πριν ξεκινήσουν το δύσκολο έργο τους. Για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν οι άνθρωποι αυτοί στη διδασκαλία, επιμορφώνονταν συνέχεια - ακόμα και κατά τη διάρκεια των διακοπών- έως το τέλος της εκπαιδευτικής τους καριέρας, παρακολουθούσαν μαθήματα στις αντίστοιχες σχολές των ανατολικών χωρών και γίνονταν και εκείνοι μαθητές στις υποδειγματικές διδασκαλίες. Πληρώνονταν από το κράτος, αφού θεωρούνταν δημόσιοι υπάλληλοι και ελέγχονταν από αυτό. Στα καθήκοντά τους περιλαμβάνονταν η εθνική και η σοσιαλιστική διαπαιδαγώγηση των παιδιών, η συνεχής επικοινωνία με τους γονείς και η ενημέρωση, όσον αφορά την πρόοδο των παιδιών²⁰⁸.

Τα πρώτα χρόνια της παραμονής τους στις χώρες υποδοχής τα παιδιά διδάσκονταν όλα τα μαθήματα στην ελληνική γλώσσα, αφού ήταν διάχυτη η αντίληψη –και η επιθυμία- του γρήγορου επαναπατρισμού. Όταν διαπιστώθηκε ότι ο επαναπατρισμός αργούσε, το ΚΚΕ αποφάσισε την ένταξη των παιδιών στα τοπικά σχολεία, έτσι ώστε να γίνει ομαλότερη η ενσωμάτωσή τους στις τοπικές κοινωνίες. Ταυτόχρονα οι υπεύθυνοι του κόμματος κατόρθωσαν να ενταχθεί στην εκπαίδευση των παιδιών η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, τουλάχιστον για κάποιες ώρες, έτσι ώστε να καλλιεργηθεί η ελληνική συνείδηση²⁰⁹.

Τα πρώτα χρόνια της υπερορίας τα παιδιά διδάσκονταν το συντακτικό και τη γραμματική της ελληνικής, την ελληνική λογοτεχνία, την ελληνική ιστορία και

²⁰⁷ R. V. Boeschoten, L. M. Danforth, *ό. π.*, σ. 103-105, Μ. Μποντίλα, *ό. π.*, σ. 35

²⁰⁸ Μ. Μποντίλα, *ό. π.*, σ. 35-45

²⁰⁹ Μ. Μποντίλα, *ό. π.*, σ. 68-69

γεωγραφία. Το ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων ποικίλε από χώρα σε χώρα και από σχολείο σε σχολείο και διαμορφωνόταν ανάλογα με τις ανάγκες και τις δυνατότητες των παιδιών. Ο κυριότερος στόχος του αναλυτικού προγράμματος ήταν ταυτόχρονη καλλιέργεια και ενστάλαξη της σοσιαλιστικής κοσμοθεωρίας και της εθνικής συνείδησης μέσω συγκεκριμένων κατευθυντήριων γραμμών. Οι βασικές παιδαγωγικές αρχές και μέθοδοι, που χρησιμοποιούνταν από τους εκπαιδευτικούς, ήταν εξ' ολοκλήρου επηρεασμένες από τη σοβιετική παιδαγωγική επιστήμη. Στα *«Παιδαγωγικά μαθήματα για ένα δίμηνο φροντιστήριο»* εκδόσεως ΕΒΟΠ του 1949 αναφέρεται ότι *«η νέα παιδεία καλλιεργεί στα παιδιά την αληθινή αγάπη για την Πατρίδα. Ο σωστός πατριωτισμός έχει βάση τη βαθειά πίστη και την αφοσίωση στο λαό, τη αγάπη στη λευτεριά και την εθνική ανεξαρτησία, την προσκόλληση στη μητρική γλώσσα και στον εθνικό πολιτισμό μας...Η νέα παιδεία...βάζει τα παιδιά στο δρόμο που οδηγεί στον σοσιαλισμό κι αναπτύσσει ιδιαίτερα την αγάπη προς τους λαούς της Σοβιετικής Ένωσης που κράτησαν και κρατούν ρόλο πρωτοπόρο και καθοδηγητικό προς αυτήν την κατεύθυνση»*²¹⁰.

6.3. Ο νέος τύπος ανθρώπου: Έλληνας πατριώτης, κομμουνιστής και διεθνιστής

Όταν ο Πέτρος Κόκκαλης ανέλαβε την προεδρία της ΕΒΟΠ, θεώρησε ως ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της δράσης της *«να μη δημιουργηθούν παρεξηγήσεις για τον «εκσλαβισμό» των παιδιών»*. Η μετακίνηση των παιδιών ήταν από τα πλέον σημαντικά ζητήματα της εμφύλιας σύρραξης, αφού απασχολούσε την παγκόσμια κοινή γνώμη και επειδή η ελληνική κυβέρνηση στήριζε σε αυτό την προπαγάνδα περί αφελληνισμού των παιδιών. Αφού είχαν εξασφαλίσει τις κατάλληλες συνθήκες διαβίωσης των παιδιών στις ανατολικές χώρες, το ΚΚΕ και η ΕΒΟΠ προσπάθησαν μέσω των κειμένων των σχολικών βιβλίων να διαμορφώσουν τις συνθήκες εκείνες που θα ενδυνάμωναν την ιδεολογία τους²¹¹.

Η διερεύνηση της αξιοπιστίας της κατηγορίας περί αφελληνισμού προϋποθέτει την ανάλυση των ακόλουθων παραμέτρων: α) των πολιτικοκοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν εκείνη την εποχή στις χώρες υποδοχής, β) των

²¹⁰ Μ. Μποντίλα, *ό. π.*, σ. 69-84

²¹¹ Κ. Τέντα – Λατίφη, *ό. π.*, σ.186-187, Μ. Μποντίλα, «Πολιτικός και διδακτικός λόγος: Η διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων μέσα από τα σχολικά βιβλία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», στο: *«Παιδομάζωμα» ή «παιδοσώσιμο»; Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη (Επιμ. Ε. Λαγάνη – Μ. Μποντίλα)*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 51

κατευθυντήριων γραμμών της εκπαιδευτικής πολιτικής του ΚΚΕ και γ) του περιεχομένου των αναγνωστικών.

Τα κομμουνιστικά καθεστάτα που εγκαθιδρύθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου κρατούσαν αρνητική στάση απέναντι στην έννοια του έθνους, αφού σύμφωνα με την κομμουνιστική ιδεολογία, το έθνος – κράτος ήταν παράγωγο του καπιταλισμού. Επειδή όμως οι ηγέτες των καθεστώτων δεν μπορούσαν να συσπειρώσουν άμεσα τους πολίτες γύρω από τους νέους πολιτικούς στόχους (το όραμα της οικοδόμησης της νέας σοσιαλιστικής κοινωνίας), αναγκάστηκαν να διατηρήσουν ορισμένα στοιχεία της ήδη δομημένης εθνικής ταυτότητας και πολιτιστικής κληρονομιάς, γεγονός που ερχόταν σε ευθεία αντιπαράθεση με την ιδεολογία τους. Η αντίφαση αυτή έγινε αφορμή για την εργαλειοποίηση της Ιστορίας, η οποία νομιμοποίησε τη νέα προσέγγιση· η αστική τάξη δεν κατόρθωσε να εξαλείψει εντελώς τις αριστοκρατικές και φεουδαρχικές δομές της οικονομίας, με αποτέλεσμα το καπιταλιστικό κράτος να οδηγηθεί στον φασισμό και τον ναζισμό. Εφεξής τα κράτη των εργατών ήταν αντικαπιταλιστικά, αφού ενυπήρχαν σε αυτά νέες διαφοροποιημένες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις. Η νέα κυρίαρχη ιδεολογία ονομάστηκε «*προλεταριακός/σοσιαλιστικός πατριωτισμός*» και ήταν αναπόσπαστο κομμάτι του διεθνισμού. Ο πολίτης θα έπρεπε να νιώθει εθνικά υπερήφανος για τις πολιτιστικές και πολιτισμικές κατακτήσεις των εργατών και την πρόοδο των εργατικών κρατών²¹².

Οι κατευθυντήριες γραμμές της εκπαιδευτικής πολιτικής του ΚΚΕ κινήθηκαν στα ίδια πλαίσια της σοσιαλιστικής και εθνικής διαπαιδαγώγησης. Οι δύο πυλώνες της εκπαίδευσης των ελληνόπουλων ήταν η σοσιαλιστική ιδεολογία - που είχε πρότυπα τη Σοβιετική Ένωση και τον Στάλιν, την εργατική τάξη και τον Σταχάνοφ, τους Έλληνες κομμουνιστές Ζαχαριάδη και Μπελογιάννη – και η εθνική παράδοση, η οποία προσεγγίστηκε μέσα από τη μαρξιστική οπτική ιστορικών γεγονότων, όπως η Επανάσταση του 1821²¹³.

Τα σχολικά βιβλία αποτελούσαν το μέσο εκείνο για την πολιτική καθοδήγηση των παιδιών, αφού στα κείμενά τους συγκρίνονταν τα οικονομικά συστήματα του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού και προπαγανδιζόταν η υπεροχή του τελευταίου. Τα αναγνωστικά περιείχαν κείμενα που σκοπό είχαν να διαπλάσουν

²¹² Α. Στεργίου, «Σοσιαλιστικό και εθνικό ιδεώδες: η σοσιαλιστική εθνική διαπαιδαγώγηση μέσα από το παράδειγμα του «παιδομαζώματος», στην: *Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τχ. 5-6 (2000-2001), σ. 110-113

²¹³ Α. Στεργίου, *ό. π.*, σ. 113-117

τις συνειδήσεις των παιδιών σύμφωνα με τον «σοσιαλιστικό πατριωτισμό». Σε πολλά κείμενα τονιζόταν εμφατικά η προσφορά των σοσιαλιστικών χωρών, με σκοπό την καλλιέργεια του θαυμασμού των παιδιών και της δημιουργίας αισθήματος χρέους προς τις χώρες υποδοχής. Εκτός από την υποχρέωση και την αγάπη προς τις χώρες αυτές, καλλιεργείτο η αγάπη προς τη μητέρα-πατρίδα και η υποχρέωση της μόρφωσης, έτσι ώστε - όταν θα γινόταν ο επαναπατρισμός - τα παιδιά να βοηθούσαν στην ανάπτυξη της Ελλάδας και στην αλλαγή του καθεστώτος.

*«Σε καρτεράει ο λαός,
Νάσαι καλά, νάσαι καλός,
Σε περιμένω να μουρθείς
Λεβέντης, χτίστης-γκρεμιστής»²¹⁴*

²¹⁴ Μ. Μποντίλα, «Πολιτικός και διδακτικός λόγος: Η διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων μέσα από τα σχολικά βιβλία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», στο: «Παιδομάζωμα» ή «παιδοσώσιμο»; Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη (Επιμ. Ε. Λαγάνη – Μ. Μποντίλα), Θεσσαλονίκη 2012, σ. 46-49 & σ. 61

Επίλογος

Ως εκπαιδευτικός της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια του εργασιακού μου βίου, δεν μπορώ παρά να εκφράσω το θαυμασμό μου και να σταθώ με σεβασμό απέναντι στους παιδαγωγούς και στον Πέτρο Κόκκαλη, που προσπάθησαν να εφαρμόσουν στην πράξη τις προτάσεις που αποτυπώθηκαν στο «Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας», σε μια από τις δυσκολότερες ιστορικές περιόδους που βίωσε ποτέ η χώρα.

Το «Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας», εκτός από την πρότασή του περί επέκτασης του δικαιώματος της μόρφωσης σε όλα τα κοινωνικά στρώματα του ελληνικού λαού, ήταν πρωτοπόρο, όσον αφορά τις διδακτικές πρακτικές, για τα δεδομένα της Ελλάδας.

Η βενιζελική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, αν και είχε πολλά φιλελεύθερα στοιχεία, χαρακτηριζόταν από την πρωτοκαθεδρία των θεωρητικών μαθημάτων και τον αποκλεισμό ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού λαού από το δικαίωμα στη μόρφωση. Ο αποκλεισμός επιτυγχάνετο είτε μέσω της διδασκαλίας και της χρήσης της καθαρεύουσας-της γλώσσας των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων-είτε μέσω των συνεχών εξετάσεων για τη μετάβαση από τη μια βαθμίδα εκπαίδευσης στην επόμενη.

Στο καθεστώς Μεταξά ο μοναδικός όρος που χαρακτηρίζει την εκπαίδευση είναι αυτός της «στρατικοποίησης». Στρατικοποίηση που ήταν αναμενόμενο να επιβληθεί λόγω του φασιστικού και έντονα εθνικιστικού χαρακτήρα του καθεστώτος, το οποίο ενώ διατεινόταν ότι ενδιαφερόταν για τη μόρφωση του ελληνικού λαού, θέσπισε εκείνο το νομικό πλαίσιο που προκάλεσε μεγάλη μαθητική διαρροή και διατήρησε την πρωτοκαθεδρία του θεωρητικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης.

Η εκπαιδευτική πρόταση της ΠΕΕΑ έδινε έμφαση στις Φυσικές Επιστήμες και στις Τέχνες, στην κιναισθητική ανάπτυξη των παιδιών μέσω της συνεργατικής μάθησης, καθιέρωνε τη διδασκαλία και τη χρήση της δημοτικής σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης και τη διαθεματική προσέγγιση των μαθημάτων, πρακτική που εφαρμόζεται στα ελληνικά σχολεία μόλις τα τελευταία είκοσι χρόνια.

Οι σπουδές που έχω κάνει και στις Οικονομικές Επιστήμες και η ερασιτεχνική μου ενασχόληση με τη Φιλοσοφία με βοήθησαν να εντοπίσω το σημαντικότερο - κατά τη γνώμη μου - δομικό στοιχείο των εκπαιδευτικών συστημάτων που αναλύθηκαν στην παρούσα διατριβή.

Η εργαλειοποίηση της εκπαίδευσης και η προπαγανδιστική χρήση της για τη δημιουργία ατόμων, τα οποία θα είχαν τα εχέγγυα να συμμετέχουν στην οικονομική και παραγωγική διαδικασία της κοινωνίας, χαρακτηρίζει τη βενιζελική μεταρρύθμιση του 1929, το εκπαιδευτικό σύστημα του καθεστώτος Μεταξά, την εκπαιδευτική πρόταση της ΠΕΕΑ και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της ΕΒΟΠ. Η παραπάνω αντίληψη για το θεσμό της εκπαίδευσης εξηγείται, αφού πρωτίστως θεωρείτο επιτακτική ανάγκη η εκβιομηχάνιση της χώρας και δευτερευόντως -όσον αφορά την ΠΕΕΑ και την ΕΒΟΠ- ήταν καταλυτική η επιρροή της πολιτικής ιδεολογίας.

Και στις τέσσερις περιπτώσεις η εκπαίδευση χρησιμοποιήθηκε ως προπαγανδιστικό εργαλείο για την επιβολή της «ορθής» ιδεολογίας και της δημιουργίας είτε του συμμετέχοντος ατόμου-πολίτη στους κόλπους της αναδύομενης αστικής κοινωνίας είτε του εθνικόφρονα εργαζόμενου πατριώτη είτε του πρωτοπόρου εργάτη και του σοσιαλιστή πατριώτη στους κόλπους ενός εργατικού κράτους. Τούτη η «οικονομίστικη» προσέγγιση της εκπαίδευσης είναι σίγουρα κατανοητή για τα δεδομένα εκείνης της εποχής και είναι εμφανώς επηρεασμένη από τη φιλοσοφική αντίληψη της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση μέσω της εργασίας του, αντίληψη η οποία είναι δομικό στοιχείο και του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού.

Έχοντας εφαρμόσει αρκετές μεθόδους του «*Σχολείου Εργασίας*» - στα πλαίσια των δυνατοτήτων και των ελευθεριών που παρέχονται στο σημερινό ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα - τολμώ να υποστηρίξω ότι η άποψη των παιδαγωγών της ΠΕΕΑ και της ΕΒΟΠ, που αφορά τη σύζευξη πνευματικής και σωματικής προσπάθειας στην εκπαίδευση, είναι ορθή, εφαρμόσιμη και έχει καλύτερα εκπαιδευτικά αποτελέσματα. Η ένστασή μου εντοπίζεται στην ανάγκη δημιουργίας ατόμων που θα αποκτούν εξειδικευμένη γνώση σε νεαρή ηλικία με σκοπό να ενταχθούν στην παραγωγική εργασία. Θεωρώ ότι οι βασικότερες αρχές που θα έπρεπε να διέπουν την εκπαίδευση είναι ότι η αληθινή γνώση θα πρέπει να γίνεται εν τέλει ανθρώπινο ένστικτο και πως ελεύθερος άνθρωπος είναι εκείνος που η σταθερότητά του έγκειται στη συνεχή ροή της αδιάκοπης αυτοδημιουργίας του.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

1. Αδημοσίευτες Πηγές

Αρχείο Μουτζούρη Εμμανουήλ

2. Δημοσιευμένες Πηγές

Αρχείο της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.Ε.Α) Πρακτικά συνεδριάσεων, Αθήνα 1990

Γληνός Δ., *Τι είναι και τι θέλει το Ενιαίο Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Αθήνα 1944

Δελμούζος Α., *Παιδεία και Κόμμα*, Αθήνα 1947

Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. (Τεκμήρια ιστορίας) 1895-1967*, Αθήνα 1998, τ. 2

Κοινότητα Κορυσχάδων Ευρυτανίας, *Εθνικό Συμβούλιο. Περιληπτικά Πρακτικά εργασιών της πρώτης συνόδου του (Κορυσχάδες 14-27 Μαΐου 1944)*, Κορυσχάδες 1992

Πανελλήνια Ένωση Αγονιστών και Φίλων της ΕΠΟΝ (ΠΕΑΦΕ), *Η Ρόζα της Εκπαίδευσης, της Επανάστασης*, Αθήνα 2001

Παπαμαύρος Μ., *Διδαχτικές αρχές του Σχολείου Εργασίας*, Λαμία 1930

Σχέδιο Μιας Λαϊκής Παιδείας. Εισήγηση του Ε.Α.Μ και της Ε.Π.Ο.Ν στη Γραμματεία Παιδείας της Π.Ε.Ε.Α, χ.τ 1944

3. Απομνημονεύματα

Αλεξίου Ε., *Βασιλική Δρυς. Το χρονικό της εκπαίδευσης*, Αθήνα 1983, τ. 2

Γκαγκούλιας Γ., *«Παιδομάζωμα». Παιδιά στη θύελλα του εμφυλίου πολέμου και μετά*, Αθήνα 2004

4. Περιοδικά

Επιθεώρηση Τέχνης, τχ. 87-88, Αθήνα 1962

5. Αναγνωστικά

Τ' αετόπουλα. Αναγνωστικό της Γ' και Δ' τάξης, Καβάλα 1944

6. Ηλεκτρονικές Πηγές

<https://www.benaki.org/>

B. Βιβλιογραφία

Αγγελόπουλος Α., *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο. Η Μεγάλη Ευθύνη των Συμμάχων*, Αθήνα 1994

Αλβανός Ρ., «Οι κατοχικές κυβερνήσεις. Οι διαχειριστές μιας ανέφικτης νομιμότητας», στην: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 8, σ. 63-74

Αυγέρως Θ., *Μνήμες Αγώνων. ΕΑΜική Αντίσταση – Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας*, Αθήνα 2008

Βερβενιώτη Τ., «Τα παιδιά του εμφυλίου. Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», στην: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 8, σ. 271-280

Βερέμης Θ.– Κολιόπουλος Ι., *Νεότερη Ελλάδα. Μια Ιστορία από το 1821*, Αθήνα 2018

Βερναρδάκης Χ. – Μαυρής Γ., *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα 2012

Βόγλης Π., *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, Αθήνα 2010

Γκόντζος Χ. – Αναστασάκος Κ., *Οι Εκπαιδευτικοί στην Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1985

Γλέζος Μ., *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα 2009, 2 τ.

Ελεφαντής Α., «Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ», στην: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 8, σ. 77- 94

Ζάικος Ν., «Διεθνές Δίκαιο και εμφύλιοι πόλεμοι», στο: *Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, μια αποτίμηση. Πολιτικές, ιδεολογικές και ιστοριογραφικές προεκτάσεις*, Αθήνα 2007, σ. 33-56

Ζορμπαλάς Σ., «Η Νεολαία και η Αντιστασιακή μορφωτική και πολιτιστική της δραστηριότητα», στο: *Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία. 50 χρόνια από την ίδρυση και το Εθνικό Συμβούλιο της Π.Ε.Ε.Α (1944-1994)*, Αθήνα 1995, τ. 1, σ. 169-177

Θωμαδάκης Σ., «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, σ. 117-144

Καλαντζής Κ., *Η παιδεία εν Ελλάδι 1935-1951*, Αθήνα 2002

Καλαντζής Κ., *Στον αστερισμό του Δημήτρη Γληνού*, Αθήνα 1985

Καλεράντε Ε., «Η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου της δικτατορίας, 1936-1940», στο: *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Οψεις και Απόψεις*, Αθήνα 2011, τ. 2, σ. 183-200

Καστοριάδης Κ., *Καιρός*, Αθήνα 2000

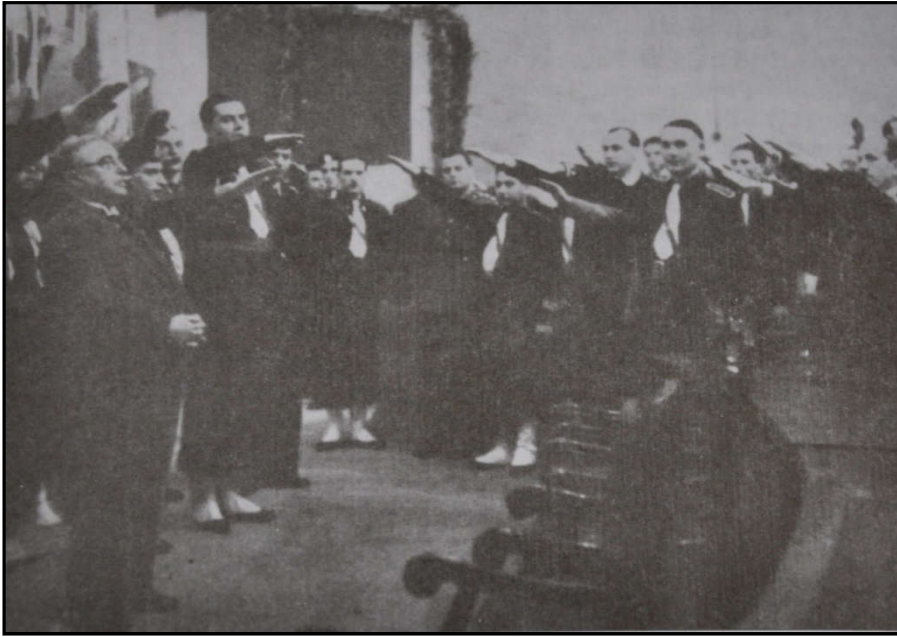
- Κάτσικας Χ. – Θεριανός Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*, Αθήνα 2007
- Κολιόπουλος Ι., *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη 2001
- Κόντης Β., «Σταθμοί στην εξέλιξη του Εμφυλίου Πολέμου», στο: *Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, μια αποτίμηση. Πολιτικές, ιδεολογικές και ιστοριογραφικές προεκτάσεις*, Αθήνα 2007, σ. 17-26
- Κωστής Κ., «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2013
- Κωτσόπουλος Σ. «Παιδιά του Ελληνικού Εμφυλίου στις χώρες του σοβιετικού μπλοκ: Ψυχολογικές επιπτώσεις», στο: *Εγκέφαλος*, τ. 50, τχ. 3 (2013), σ. 77-81
- Λαγάνη Ε., *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953. Μια κριτική προσέγγιση*, Αθήνα 1996
- Λάζου Β., «Εδαφικός κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα», στην: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 8, σ. 33-48
- Λιναρδάτος Σ., *4^η Αυγούστου*, Αθήνα 1988
- Λούκος Χ, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945. Κατοχή-Αντίσταση*, Αθήνα 2007, τ. Γ2, σ. 219-261
- Λυμπεράτος Μ., «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945. Κατοχή-Αντίσταση*, Αθήνα 2007, τ. Γ2, σ. 9-67
- Μαργαρίτης Γ., «Η ένοπλη Αντίσταση. Κατακτήσεις και συγκρούσεις 1942-1944», στην: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 8, σ. 111-158
- Μαργαρίτης Γ., *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα 2001 – 2006, 2 τ.
- Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία 1947-1968*, Αθήνα 2003
- Ματθαίου Α.– Πολέμη Π., «Ο ιδεότυπος του νέου κομμουνιστή: τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια της υπερορίας (1948-1968)», στο: *Αρχειοτάξιο*, τχ. 5 (2003), σ. 154-162
- Μποντίλα Μ., «Πολιτικός και διδακτικός λόγος: Η διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων μέσα από τα σχολικά βιβλία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», στο: «*Παιδομάζωμα*» ή «*παιδοσώσιμο*»; *Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 37-53

- Μποντίλα Μ, «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν». *Η εκπαίδευση των παιδιών Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, Αθήνα 2004
- Μπουζάκης Σ., «Μεταρρυθμιστικά επεισόδια στη Γενική και Τεχνική – Επαγγελματική Εκπαίδευση κατά την πρώτη (1910-1920) και τη δεύτερη (1928-1932) Βενιζελική περίοδο», στο: *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*, τ. 2, σ. 157-181
- Νίκας Χ., «Δωσιλογισμός και οικονομικός παραλογισμός. Παραοικονομία και υπερπληθωρισμός στην κατοχική Ελλάδα», στο: «*Εχθρός*» εντός των τειχών. *Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα 2006, σ. 147-170
- Νούτσος Χ., «*Ο δρόμος της καμήλας*» και το σχολείο. *Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα: 1944-1946*, Αθήνα 2001
- Ντούρος Δ., «Δικτατορία Μεταξά και ναζιστική Γερμανία. Μια σχέση στη σκιά του βρετανικού εναγκαλισμού», στα: *Ιστορικά Θέματα*, τχ. 162 (2016), σ. 38-51
- Πετράκη Μ., *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2006
- Σακκάς Γ., *Η ΕΑΜική Αντίσταση 1941-1944. Μια κριτική προσέγγιση*, Αθήνα 1998
- Σακκάς Γ., «Ο Εμφύλιος πόλεμος στην Ευρυτανία», στο: *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα 2004, σ. 205-230
- Σακελλαρίου Χ., *Η παιδεία στην Αντίσταση*, Αθήνα 2003
- Σκαλιδάκης Γ., *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Αθήνα 2015
- Σκληράκη Ε, *Τα δάνεια της Εξάρτησης και της Χρεοκοπίας 1824-1940*, Αθήνα 2015
- Στεργίου Α., «Σοσιαλιστικό και εθνικό ιδεώδες: η σοσιαλιστική εθνική διαπαιδαγώγηση μέσα από το παράδειγμα του «παιδομαζώματος», στο: *Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τχ. 5-6 (2000-2001), σ. 103-126
- Τέντα – Λατίφη Κ., *Πέτρος Σ. Κόκκαλης(1896-1962). Βιοματική βιογραφία*, Αθήνα 2011
- Τσουπαρόπουλος Θ., *Λαοκρατικοί Θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης. Ιστορική και νομική προσέγγιση*, Αθήνα 1989
- Χαραλαμπίδης Μ., *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα 2012

- Χατζηιωσήφ Χ., «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945. Κατοχή-Αντίσταση*, Αθήνα 2007, τ. Γ2, σ. 181-217
- Χατζηστεφανίδης Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Αθήνα 1986
- Χόνδρος Ι., «Η ελληνική Αντίσταση 1941-1944. Επανεκτίμηση», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, σ. 69-83
- Χρήστου Θ., *Πέτρος Σωκρ. Κόκκαλης (1896-1962). Ο αστός επαναστάτης ιατρός. Από τον αντιβενιζελισμό στο λενινισμό*, Αθήνα 2019
- Baerentzen L., «Το «παιδωμάζωμα και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας», στο: *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Αθήνα 1992, σ. 137-164
- Boeschoten R.V, Danforth L.M, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, Αθήνα 2015
- Mazower M., *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994
- Richter H., «1936-1946, Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα», στο: *Η Ελληνική Αντίσταση 1936-1949*, Αθήνα 1975, τ. 2
- Woodhouse C.M, *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Αθήνα 1976

Παράρτημα

Φωτογραφικό υλικό

Εικόνα 1 Ηγετικά στελέχη της ΕΟΝ χαιρετίζουν φασιστικά τον Ιωάννη Μεταξά (1936)

Πηγή: Μνήμες Αγώνων. ΕΑΜική Αντίσταση – Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

Εικόνα 2 Διανομή ψωμιού (Αθήνα 1942)

Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Εικόνα 3 Συσσίτιο (Πειραιάς 1942)

Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Εικόνα 4 Κέντρο διανομής γάλακτος (Αθήνα 1942)

Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Εικόνα 5 Αφίσα του ΕΑΜ

Πηγή: Μνήμες Αγώνων. ΕΑΜική Αντίσταση – Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

Εικόνα 6 Ο δώδεκάλογος της ΕΠΟΝ του Κώστα Σωτηρίου

Πηγή: Μνήμες Αγώνων. ΕΑΜική Αντίσταση – Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

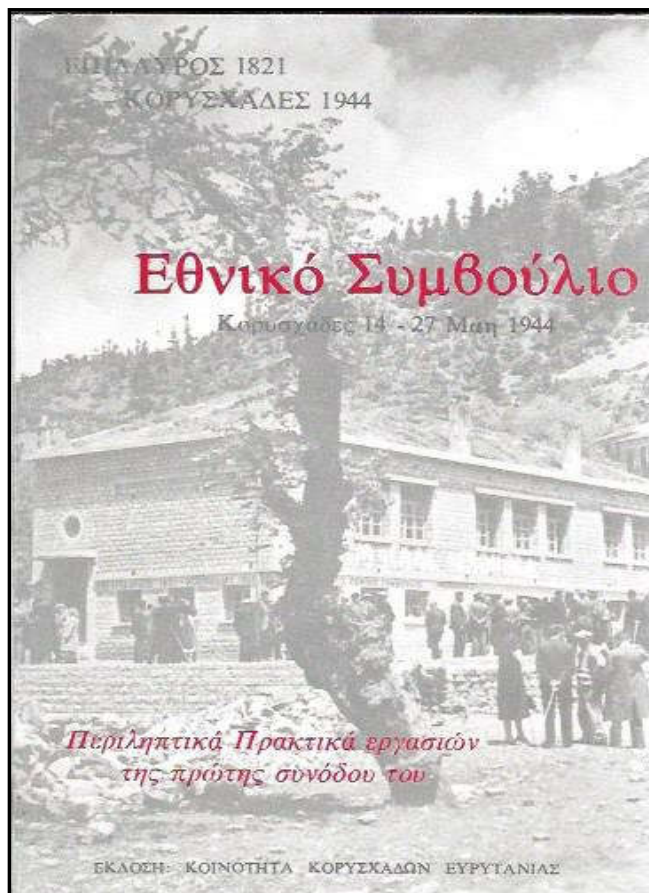
Εικόνα 7 Λαϊκό δικαστήριο στο Ίσαρι Αρκαδίας

Πηγή: Μνήμες Αγώνων. ΕΑΜική Αντίσταση – Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

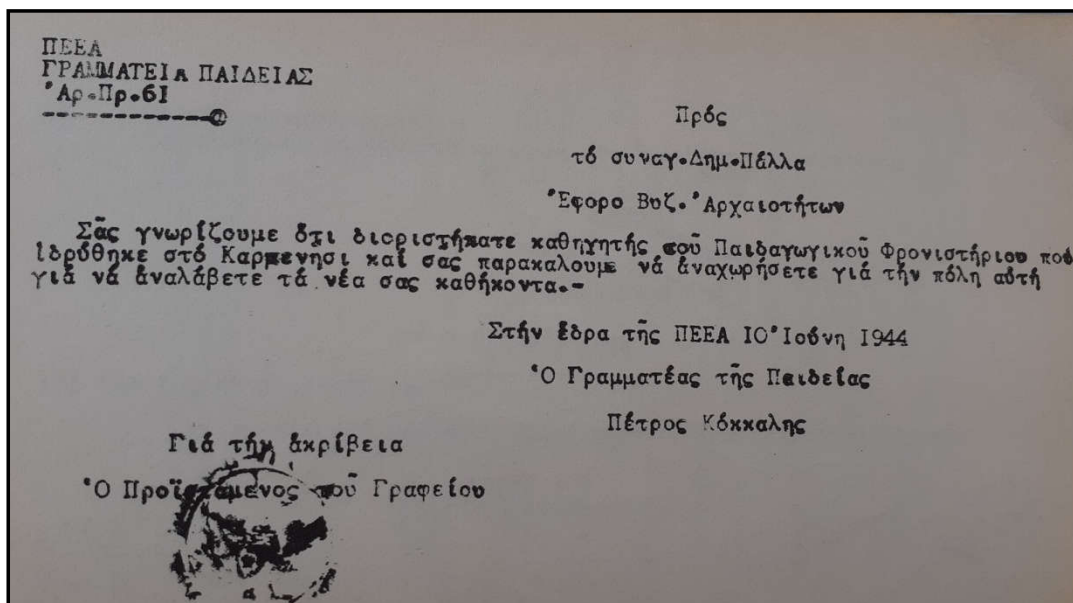
Εικόνα 8 Η ΠΕΕΑ μετά τον ανασχηματισμό της (1944)

Πηγή: Μνήμες Αγώνων. ΕΑΜική Αντίσταση – Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

Εικόνα 9 Περίληπτικά Πρακτικά Εθνικού Συμβουλίου

Πηγή: Αρχείο Μουτζούρη Εμμανουήλ

Εικόνα 10 Έγγραφο διορισμού καθηγητή στο Παιδαγωγικό Φροντιστήριο Καρπενησίου

Πηγή: Αρχείο Μουτζούρη Εμμανουήλ

Εικόνα 13 Απελευθέρωση Αθήνας (Δεκέμβριος 1944)

Πηγή: Μνήμες Αγώνων. ΕΑΜική Αντίσταση – Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

Εικόνα 14 Δεκεμβριανά

Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

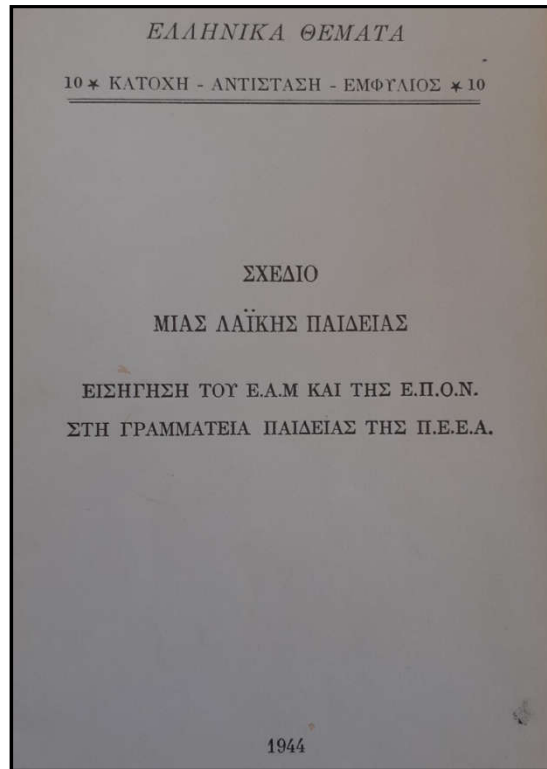
Εικόνα 15 Συμφωνία Βάρκιζας (Φεβρουάριος 1945)

Πηγή: Μνήμες Αγώνων. ΕΑΜική Αντίσταση – Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

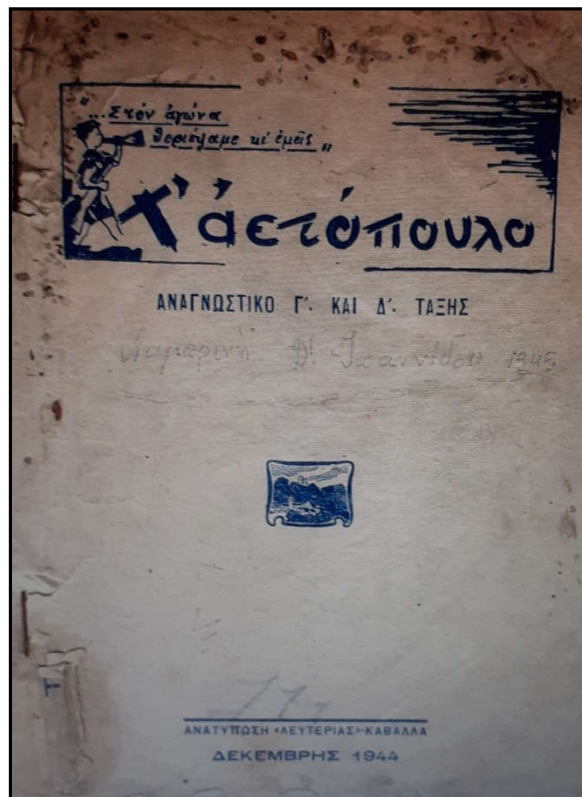
Εικόνα 16 Αίθουσα σχολείου (1945)

Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Εικόνα 17 Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας

Πηγή: Αρχείο Μουτζούρη Εμμανουήλ

Εικόνα 18 Εξώφυλλο αναγνωστικού "Τ' αετόπουλο"

Πηγή: Αρχείο Μουτζούρη Εμμανουήλ

Εικόνα 19 Μάθημα σε σχολείο (1946)

Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Εικόνα 20 Μετακινήσεις πληθυσμών (Εμφύλιος)

Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Εικόνα 21 Ανάπαυλα μετά το ταξίδι στην Ανατολική Ευρώπη
Πηγή: Μνήμες Αγώνων. ΕΑΜική Αντίσταση – Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

Εικόνα 22 Ελληνόπουλα στην Ανατολική Ευρώπη
Πηγή: Μνήμες Αγώνων. ΕΑΜική Αντίσταση – Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

Περίληψη

Η βενιζελική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και το εκπαιδευτικό σύστημα της 4^{ης} Αυγούστου πρόσφεραν ευκαιρίες ουσιαστικής μόρφωσης μόνο σε όσους είχαν την οικονομική δυνατότητα. Στην Κατοχή μέσα σε συνθήκες εξαθλίωσης και καθημερινού αγώνα για επιβίωση, το «*Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας*» της ΠΕΕΑ καλλιέργησε ελπίδες όσον αφορά τη μόρφωση όλου του λαού. Μετά την Απελευθέρωση όμως το «*Σχέδιο*» δεν εφαρμόστηκε, αφού οι μετακατοχικές κυβερνήσεις εφάρμοσαν άλλες εκπαιδευτικές πολιτικές. Στη διάρκεια του Εμφυλίου μεγάλος αριθμός παιδιών μετακινήθηκε στην Ανατολική Ευρώπη, όπου η ΕΒΟΠ ανέλαβε την εκπαίδευσή τους βασιζόμενη στον «*σοσιαλιστικό πατριωτισμό*».